

İran'da Hicrî 3. Yüzyıldan 14. Yüzyılın Sonuna Kadar Kur'ân-ı Kerîm'in Tefsirine Yönelik Çalışmaların Şekillenmesinde Etkili Olan Süreçler

Dr. İbrâhîm Fethullâhî

Özet

İranlı âlimler, Hicrî birinci yüzyıldan itibaren; edebî ilimler, tarih, fıkâh, hadîs, tefsir, kelâm, felsefe ve irfan olmak üzere, çok sayıda İslâmî ilmin tesisinde oldukça önemli bir role sahiptiler. Sadr-ı İslâm'dan şimdiye dek, İranlı Müslüman âlimler tarafından özellikle Kur'ân-ı Kerîm tefsiri alanında, eser telif edilmeyen tek bir asır dahi yoktur. İslam dininin İran'da zuhurundan sonra, İranlıların potansiyelleri yeni bir ivme kazanmış ve sahip oldukları kabiliyetlere taze bir ruh bahşedilmiştir. Netice itibarıyla İranlılar, İslâm'a hizmet amacıyla çeşitli ilmî sahalarda çok sayıda ilmî ve kültürel şaheserler meydana getirmek suretiyle deha ve maharetlerini sergilemişlerdir. İranlı âlimlerin dikkatini çeken ilk ve en önemli konu, Kur'ân idi. Onların, İslam ile doğrudan alakası olan tefsir ve hadîs ilimlerine yönelik ilgileri, diğer birçok alandan/ilimden daha fazla idi. İranlıların Kur'ânî ilimler olan kuraât, tefsir ve hadîs alanlarında kaydettikleri ilerlemeler ve ulaştıkları neticeler, İslâmî kültürün filizlendiği asrın önemli bir bölümünü oluşturmaktaydı. İlmî merkezlerin coğrafi bakımdan ele alınmasıyla yapılacak tarihî bir inceleme, bizleri şu neticelere ulaştıracaktır: İslam'ın ilk asırlarında, asıl itibarıyla en az iki ilmî merkez bulunmakta idi: Bu yerler Horasan ve Rey idi. Fer'î olarak da iki merkez mevcuttu. Bu merkezler de İsfahan ve Fars idi. Mezkur yerler, İran'da Kur'ân ilimleri alanında en önemli merkezler idiler. Bu bağlamda Horasan'ın, Kur'ân ilimleri alanındaki âlimlerin yetiştirilmesinde diğer merkezlerle bir üstünlüğü söz konusu idi. Bu makalenin yazarı; hicrî üçüncü yüzyıldan on dördüncü yüzyılın sonuna dek İran coğrafyasında Kur'ân tefsiri yazımlarının tarihî seyrini incelemenin yanı sıra, tefsir ekollerinin ve metotlarının gelişim seyrini ve İranlı âlimlerin, tefsire yaklaşımlarında etkili olan fikrî akımları da araştırmayı hedeflemiştir. Bunlara ilave olarak, İran'da muhtelif tefsirlerin şekillendiği altın çağlar beyân edilmiş ve çeşitli tefsir topluluklarının teşkilini oluşturan zeminler masaya yatırılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İran Tefsirleri, Horasan Tefsir Ekolü, Rey Tefsir Ekolü, İsfahan Tefsir Ekolü, Fars Tefsir Ekolü, Tefsir Toplulukları, Tefsirde Monografiler/Tefsir Monografileri.

Giriş

İslam'ın zuhurundan sonra, İranlıların büyük bir kesimi İslam dinine yöneldiler ve böylece İslam, İran'da şaşırtıcı bir hızla yayıldı. Nitekim yirmi yıl gibi bir zaman zarfında Fırat kıyılarından Ceyhun

nehrine, Sind taraflarından Harezm Denizi sahillerine kadar tüm İran platosunu şâmil oldu (Mutahharî, 1987, s. 387).

İranlı âlimler bu dönemden itibaren, Arap dilini öğrenip yaygınlaştırmaya başladılar. Onlar mukaddes ve dinî sâiklerle

Arap diline hizmet yolunda çaba sarf ettiler. İranlılar, pak fıtratlı tüm Müslümanlar gibi, Arap dilini yalnızca Arap kavminin dili olarak görmüyorlardı. Zira hiçbir taassup göstermeksizin şevk, coşku ve fevkalâde bir alaka ile Arap dilini öğrenmeye, kayıtt altına almaya/arşivlemeye ve tedvin etmeye başladılar (Mutahharî, 1987, s. 509). O kadar ki, İranlıların Arap diline olan hizmetlerinin, bizatihi Arapların, kendi dillerine olan hizmetlerinden daha fazla olduğu söylenebilir.

İran edebiyat tarihi hakkında dört cilt kitap kaleme alan İngiliz Ortadoğu uzmanı ve İranolog Edward Granville Browne (1862-1926) şöyle söylemiştir: “*Genellikle Arapça isimlerle anılan tefsir, hadîs, ilâhiyât, felsefe, tıp, lügat, şerh-i hâl (biyografi) tercümeleri ve hatta Arap dilinin sarf ve nahvi gibi ilimlerde İranlıların ortaya koydukları çalışmaları bir kenara koyarsak, hakikatte bu ilimlerin en nitelikli kısımlarını ortadan kaldırmış oluruz.*” (Browne, 1983, s. 97).

İranlıların, Kur'ân'a hizmet amacıyla Arapça'nın öğrenilmesinde ve yaygınlaştırılmasında gösterdikleri özen; *Kâmûsü'l-Muhît*'in müellifi Fîrûzâbâdî, *Tâcü'l-Lügat ve Sihâhü'l-Arabiyye*'nin müellifi Cevherî, *Müfredâtü Elfâzi'l-Kur'ân*'ın müellifi Râğıb İsfehânî, *Furûkü'l-Lügaviyye*'nin müellifi Ebû Hilâl Asgerî ve son olarak *Mekâyîsü'l-Lügat*'in müellifi olan Ahmed bin Fârs gibi âlimlerin değerli ve nitelikli eserler meydana getirmelerini sağlamıştır.

Lügat âlimleri ve sözlük yazarları, bu eserleri telif etmelerindeki hedef ve niyetlerinin, Kur'ân-ı Kerîm'deki ve Rasûl (s.a.a)'ün sünnetindeki ifadelerin anlaşılmasına yardımcı olmak olduğunu açık bir şekilde zikretmişlerdir. Onlar birçok sözcüğün beyân ve meânisinde Kur'ânî delillerden istifade

etmişler; Kur'ân'ın tefsirine ve âyetlerdeki kelimelerin ve söz kalıplarının açıklanmasına yardımcı olan hususlara işaret etmişlerdir. Örneğin, Fîrûzâbâdî (h. 816/1329) *Kâmûsü'l-Muhît* adlı kitabını, İslâmî şeriâtin kaynağı olan Kur'ân-ı Kerîm'in Arapça olmasından dolayı telif ettiğini belirtmiştir (Fîrûzâbâdî, h. 1403: Mukaddime).

Aynı şekilde birçok İranlı âlimin, belâgat ilminin yazım, tedvin ve tasnifindeki amaçları, Kur'ân-ı Mecîd'in icâzını ispatlamak ve Allah'ın kelâmının üstün ve aşkın boyutlarının anlaşılmasını sağlamaktır. Örneğin Ebû Hilâl Asgerî, *Sinâteyn* adlı kitabını kaleme alma amacının, Kur'ân-ı Kerîm'in icâzını belâgat yoluyla göstermek olduğunu belirtmiştir. O, mukaddimesinde şöyle yazmıştır: “*Yüce Allah'ın bilinmesinden (marifetullah) sonra öğrenmeye en layık ilim, belâgat ve fesâhat ilimleridir. Çünkü bu ilimler yardımıyla Allah'ın Kitabı'nın icâzı âşikâr olmaktadır.*” (Fethullâhî, 2010, s. 56)

Ehli Sünnet'in *Sihâh-ı Sitte* yazarları ve İmâmiyye Şiâsi'na ait *Kütübü Erbaa*'nın müellifleri olmak üzere, hadîs ilminin tüm büyük âlimleri İranlı idiler.

Ehli Sünnet'in; müfessirlerini, fakihlerini, muhaddislerini, mütekellimlerini, filozoflarını, ediplerini ve dil bilimcilerini temsil eden büyük âlimleri de İranlı idiler. Ehli Sünnet'in en büyük fakihî olan ve *İmâm-ı Azam* olarak anılan Ebû Hanîfe de bir İranlı idi. Ehli Sünnet'in en büyük muhaddisi olan Muhammed b. İsmail Buhari, İranlı idi. Aynı zamanda edebiyatçılardan Sîbeveyh, dil bilimcilerden Cevherî ve Fîrûzâbâdî, müfessirlerden Zemahşerî, mütekellimlerden Ebû Ubeyde ve Vâsıl b. Atâ da İranlı idiler (Mutahharî, 1987, s. 134).

Ebû Hanîfe Dînverî, İbn Kuteybe, Taberî, Belâzurî ve Ebu'l-Ferec İsfehânî gibi büyük

tarihçiler İranlı idiler. Yedi kâriden (Kurrâ-i Seb'a) Nâfi, İbn Kesîr, Kesâyî ve Âsım adlı bu dört kişi de İranlı idi.

Aynı şekilde Kur'ân'ın büyük müfessirlerinden Beyzâvî, Şeyh Tabersî, Cârullah Zemahşerî, Fahri Râzî, Ebu'l-Fütûh Râzî, Taberî, Şeyh Tûsî, Meybudî gibi isimler, bu makaledeki biyografilerinde görüleceği üzere, İranlı'dırlar.

Daha önce de belirtildiği gibi, İslam'ın zuhurunun ilk yıllarında, İranlılar İslam dinine yönelen ilk milletler arasındaydılar. İranlı âlimlerin dikkatini çeken ilk ve en önemli konu Kur'ân idi. İranlıların tefsir ve hadîse gösterdikleri önem; Kur'ân ilimlerinde, kırâatte, tefsirde ve hadîste çok sayıda gelişme kaydedilmesini ve önemli sonuçlara ulaşılmasını sağladı. Bu çabalar, kapsamlılık ve ehemmiyetleri açısından İslamî kültürün filizlendiği asrın, önemi haiz bir bölümünü oluşturmaktaydı. İslam'ın ilk asırlarında, iki ilmî-coğrafi merkezin şekillenmesi -ki buralar, Kur'ân ilimleri alanında İran'daki en önemli merkezleri oluşturmaktaydılar- (Horasan ve Rey olmak üzere iki asfî; İsfahan ve Fars olmak üzere de iki fer'î odağı kapsamaktadır), bu konuyu doğrulamaktadır.

A- Kur'ân Tefsirinin İran'daki Tarihi Seyri

1. Hicrî I. Yüzyıl, İslam Kültürünün Şekillenmesinin İlk Merhaleleri

Tıpkı İbn Nedîm'in *el-Fihrist* adlı eserinde belirtildiği gibi, Selmân-ı Farsî, Peygamber (s.a.a)'in irtihalinden sonra Kur'ân tefsiri yazan ilk İranlı olarak zikredilebilir. Onun tefsirinin irfânî bir tarzda olduğu söylenir (İbn Nedîm, 1972, s. 254). Bu dönemde Selmân-ı Farsî'den başka, Tâvûs Yemenî adlı bir İranlı'nın ismine daha rastlanmaktadır. O,

tefsirlerini Kur'ân'da da birçok defa açıklanan, dinlerin (aslında) bir oldukları teorisini dikkate alarak kaleme almıştır. Onun tefsiri, o zamanlar İran'ın bir parçası olan Yemen'de de, yazıldığı dönemden dört asır sonrasına dek istifade edilen tek tefsirdi (İbn Nedîm, 1972, s. 160).

2. Hicrî II. Yüzyıl (Kur'ân Tefsirinde Henüz Mezhebî Ekollerin/Düşüncelerin Etkili Olmaması)

Hicrî yüzüncü yıldan sonra yani İslamî (hicrî) ikinci asrın başlangıcından sonra tefsir ilminde Müslüman âlimlerin büyük çoğunluğunu İranlılar teşkil ediyordu. Burada önemi haiz nokta şudur: Hicrî birinci ve ikinci yüzyıllarda İran'daki Kur'ân tefsirleri dinî bir dokuya sahip olmayıp, kelâmî bir furkanın ya da özel bir fikhî mezhebin tesiri altında da değildi.

İkinci asrın önemli müfessirleri arasında Süleyman b. Mihrân A'meş gösterilebilir. O, bugünkü Tahran civarlarında bulunan Demâvend ahalisinden olup, çok hassas bir dönemde İslam dünyasının en büyük Kur'ân müfessirleri arasında yer almaktaydı. Rey şehrinde İranî-İslâmî ilimlerin temellerinin atılmasında büyük bir role sahipti (Mihrâbâdî, 2001, s. 133).

Bu dönemdeki bir diğer İranlı büyük müfessir de Mukâtil bin Selmân'dır. Onun Reyli veya Horasanlı olduğu konusunda tereddütler mevcuttur. O, A'meş'in muasırı olup, ondan daha meşhur idi. Hicrî 150 yılında vefat etmiştir. Şöhreti öyle bir derecedeydi ki, Ehli Sünnet'in dört büyük imamından biri olan Şâfîî, onun hakkında şöyle söylemiştir: "*İnsanlar tefsir ilminde Mukâtil'e muhtaçtırlar.*" (İbn Hallikân, 1986, c. 4, s. 341).

İslam'ın ilk asırlarındaki müfessirler arasında özel bir konum vardır ve bu konumun sahibi de Ebû Zekeriyâ Ferâ bin Yahyâ bin Ziyâd el-Akta' Deylemî'dir (Corbin, 1975, s. 298). "El-Akta" lakabı, onun tefsir ilmindeki yüksek gücünün bir nişanesidir. Ferâ'dan sonra Kur'ân tefsirinde onun gibi birini bulabilmek mümkün değildir. Onun tefsirinin adı, *el-Meânî*'dir (Corbin, 1975, s. 299). O, Cuma günleri talebelerini çağırır ve âyetleri, birer birer okuyan bir kârinin huzurunda tefsir ederdi (İbn Hallikân, 1986, c. 3, s. 227).

İkinci asrın sona ermesinden önce, Kur'ân müfessirleri listesinde bir İranlı'ya daha rastlanmaktadır. O, Hüseyin bin Saîd Ahvâzî'dir. Hicrî ikinci asrın ikinci yarısında yaşamıştır (Sadr, 1991, s. 30). Onu, İslâmî ilimler ile Cündîşâpûr'dan etkilenen âlimler zümresi arasında bağlantı kuran bir köprü olarak farz etmek mümkündür. O, Kur'ân tefsirine ilave olarak diğer ilimlerde de belli bir birikime sahipti.

3. Hicrî III. Yüzyıl, Kelâmî ve Fıkhî Tefsirlerin Şekillenmesi

Daha önce de belirtildiği üzere hicrî birinci ve ikinci asırlarda, İran'daki tefsirler dinî bir renge sahip değildi. Bu tefsirler, çeşitli kelâmî ve fıkhî mezheplerin görüşleri esasınca da telif edilmemişti. Müfessirlerin hedefi, yalnızca ilâhî kelâmın anlamını ve delâlet ettiği şeyleri bilmektir. Ama ikinci asrın sonlarından ve üçüncü asrın başlarından itibaren Ehli Sünnet ve İmâmîyye Şîası (Caferî mezhebindeki) müfessirlerinin her biri, kendi kelâmî ve fıkhî ekolüne göre müstakil tefsirler yazmışlardır. İran'daki Ehli Sünnet müfessirleri arasında, Şâfiî ve Hanefî müfessirler, diğer iki mezhebin müfessirlerinden daha önemlidirler.

Elbette Ehli Sünnet müfessirleri de Şîî müfessirler gibi çoğunlukla/genellikle Horasan ve Rey mekteplerine bağlı idiler.

Bu dönem için en az beş büyük müfessirin ismi zikredilebilir. Söz konusu müfessirler, aynı zamanda bazı Şîî imamlarıyla da muasır idiler. Bunlar arasında; Ali bin Mehziyâr Ahvâzî, Muhammed bin Hasan bin Berkî ve Hâlid bin Hasan Berkî adlı üç müfessir, İmâm Rızâ aleyhi's-selâm ile aynı dönemde yaşamışlardır (Frye, 1984, c. 4, s. 60).

Diğer iki kişiden biri, Ali bin İbrahim Kumî'dir. Hicrî 306 (918) yılında yaşamıştır. Diğeri ise *İbn Bâbeviye* lakaplı Ali bin Bâbeviye Kumî olup hicrî 323 (935) yılında vefat etmiştir (Şîrâzî, 1980, s. 89).

Hicrî üçüncü asırda İran'da birkaç büyük Sünnî müfessir daha bulunmaktaydı. Üçüncü asrın ilk ve en büyük Sünnî müfessiri Ebû Hâmid Mahmud bin Ahmed Ferecî Semerkandî'dir. Hicrî 208 (824) yılında dünyaya gelmiştir. Hicrî 250 (865) yılında vefat etmiştir (Wickens, 1982, s. 148). O dinî ilimlerde meşhur bir kimse idi. Tefsir, hadîs ve fıkhda üstün bir kavrayış sahibi idi. Horasan mektebinde Ehli Sünnet'in dinî ilimlerinin temellerini atanlardan idi.

İran'daki bir diğer ilmî merkez, yani Rey de Horasan kafilesinden geri kalmamıştı. Ebû Yahyâ Cafer bin Muhammed Râzî Za'ferânî, Ehli Sünnet mezheplerinin en büyük Kur'ân müfessirlerindedir. Süyûtî onu *İmâmü'l-Müfessirîn* (Müfessirlerin imamı) olarak adlandırmıştır. Hicrî 279 (893) yılında vefat etmiştir (Süyûtî, 1980, s. 10).

Hicrî üçüncü asrın bir diğer müfessiri, Taberistan (Mâzenderân)'dandır. O, yalnızca tefsirde değil, aynı zamanda diğer Kur'ânî ve edebî ilimlerde de genel ve özel

çapta ün sahibiydi. Bu kişi büyük tarihçi, hadîs âlimi, fakih ve *Câmi'u'l-Beyân* olarak bilinen tefsirin müellifi Muhammed bin Cerîr Taberî'dir. Bel'âmî, bu kitabı Nuh bin Mansûr Sâmnânî'nin emriyle Farsça'ya çevirmiştir. Taberî, tarih alanında Arapça nesir yazmış en büyük yazarlardandır. Onun tarih kitabı, Arap olmayan bir yazarın, nesir alanında Arapça olarak yazdığı en kâmil numûne hükmündedir. Muhammed bin Cerîr Taberî, hicrî 310 (923) yılında vefat etmiştir.

Üçüncü asrın tefsirlerinden biri de Kazvinli Ahmed bin Fârs bin Zekeriyâ el-Lügavî'nin eseri olan *Câmi'u'l-Te'vîl* adlı tefsirdir. Bu müfessir, önceleri Şâfiî mezhebinden idi, ancak daha sonraları Mâlikî mezhebini seçmiştir. Onun tefsiri fikhîdir. Bu tefsirde fikhî meseleler, Kur'ân âyetlerinin esas alınması suretiyle delillendirilmiştir (Frye, 1984, c. 4, s. 406).

Üçüncü asrın son yılları ve dördüncü asrın başlarında, İranlılar İran dışında da İslâmî ilimlerin en büyük müfessirleri ve fakihleri olarak anılmaktaydılar. Mekke'de yaşayan Ebû Bekir Muhammed bin İbrahim bin Münzir bin Nîşâbûrî bu sözün bir timsalidir. Münzir Nîşâbûrî, Süyûtî'nin eşsiz olarak nitelediği bir tefsire sahiptir (Süyûtî, 1980, s. 13).

4.Hicrî IV. Yüzyıl

A) Horasan Tefsir Mektebinde Nîşâbûr Ve Herat Ekollerinin Oluşması

B) Rey Tefsir Mektebinin Devamı Olarak İsfahan Tefsir Ekolünün Oluşması

Dördüncü asrın başlamasıyla tefsir ilmi de diğer dinî ilimlerle beraber hızlı bir şekilde gelişti ve kendi zamanının zirvesine ulaştı. Bu yüzyılda Horasan mektebinin önemli merkezlerinden Nişabur'da;

Ebû Bekir Ahmed bin Muhammed Fârsî, Kur'ân tefsiri alanında koşulsuz şartsız bir kudrete sahipti. Onun meclislerinde binlerce kişinin bulunduğu bahsetmektedirler (Wickens, 1982, s. 153). Nîşâbûr'un tüm ilmî gücü, adeta Muhammed Fârsî'de toplanmıştı. Ebu'l-Kâsım Hasan bin Muhammed Nîşâbûrî, ünlü bir vâiz ve müfessir idi. Süyûtî onu Horasan'ın en büyük müfessiri olarak zikretmiştir (Süyûtî, 1980, s. 15). O, Sa'lebî'nin ustası idi. Hicrî 406 (1016) yılında vefat etmiştir.

Ebû Abdurrahman Hayrî Nîşâbûrî (h. 360 – 430 / 970 – 1039), müfessirliğinin yanı sıra, aynı zamanda kâri idi. A'mâ idi; fakat bu dönemin en büyük âlimlerinden sayılmaktaydı (Wickens, 1982, s. 166). Ebû Osman Sabûrî Nîşâbûrî (h. 373 – 449 / 983 – 1058), tefsire ilaveten hadîste de şöhret sahibiydi ve Hayrî Nîşâbûrî'nin dostlarından idi. Sabûrî, arif kimselerden idi, takvası ve zekâsıyla Horasanlılar arasında darbimesel olmuştu (Wickens, 1982, s. 200).

Horasan ekolünün bir diğer önemli merkezi Herat'ta Ebû Hâmid Ahmed bin Muhammed Herevî, Herat müftüsü idi ve Şâfiî mezhebindendi. Bu dönem tefsirinin büyük isimlerindendi. Ebû Hâmid, hadîs ilminin büyük âlimlerinden Hakîm Nîşâbûrî'nin ustası idi. O, hicrî 355 (968) yılında vefat etmiştir. Bu dönemde yavaş yavaş Rey'den bağımsız bir ilim merkezi olmaya doğru evrilen İsfahan'da, Kur'ânî ilimlerin bilinen bir diğer önemli âlimi Ebû Saîd Hüseyin bin Muhammed İsfehânî Za'ferânî de, Ebû Naîm İsfehânî ile bu dönemde yaşamıştır. Hüseyin İsfehânî, hicrî 369 (980) yılında vefat etmiştir.

İran medeniyetinin bir diğer ilmî merkezi ve Horasan'ın ilmî rakibi olan Rey, bu dönemde de Ehli Sünnet tefsirinin büyük

âlimlerinden nasipsiz kalmamıştı. Hanefî mezhebinden olan Ebû Hasan Ali bin Yezdâd Kumi de Rey'de bulunmaktaydı. O hicrî 350 yılında vefat etmiştir. Rey'de bu asırda bir diğer büyük müfessir daha yaşamaktaydı. O, Ahmed bin Fârs bin Zekeriyâ Lügavî Kazvînî idi. O, başlangıçta Şâfiî idi ve ancak daha sonra Mâlikî olmuştur. Onun iki önemli tefsiri bulunmaktadır. Bunlardan biri *Câmi'u't-Te'vîl*, diğeri ise *Garîb-i A'râb-i Kur'ân*'dır (Kübrâzâde, 1980, s. 178).

Dördüncü yüzyıla ait birkaç tefsire daha işaret edilebilir: Ömeğin, Ebû Bekir Muhammed bin Râzî'nin *Ahkâmü'l-Kur'ân*'ı bu dönemin tefsirlerindedir. Bu şahıs Hanefî idi. Bu tefsir, isminden de anlaşılacağı üzere fikhî bir tefsirdir. Fikhî meseleler hakkında olup, Hanefîlerin en muteber tefsirlerindedir. Müfessir bu tefsirde, fikhî hükümlerin istihraç edilebileceği âyetleri derlemiştir (İbn Nedîm, 1968, s. 59).

Dördüncü asrın Farsça yazılmış tefsirlere gelince, bunlardan biri *Tefsîr-i Kur'ân-ı Pâk*'tır. Bu tefsirin orijinali Pakistan'da idi. 1963 yılında İran Kültür Vakfı aracılığıyla bu tefsirin resimleri çekilmiştir. Daha sonra merhum Müctebâ Meynevî'nin yazdığı bir mukaddimeyle basılmıştır. Meynevî, bu tefsirin bir dilden başka bir dile yazılış biçimini dikkate alarak, onun dördüncü yüzyıla ait olduğunu düşünmektedir (Petronovski, 1972, s. 470).

Dördüncü yüzyıldaki İranlı Şîî müfessirler arasında İyâş Semerkandî ve Ebu'l-Abbâs Esferâyî'den söz edilebilir (Süyûtî, 1980, s. 200). Bu iki kişi, İslam'dan sonraki İran kültürünün filizlendiği dönemde, Horasan ve Rey mekteplerinin tefsirdeki yolunu devam ettiren kimselerdir. İyâşî'nin eserleri, kendi asrında büyük bir ilgiyle karşılanmış ve bu ilgi, altı asır sonrasına kadar

devam etmiştir. O kadar ki, İyâşî'nin eserleri İbn Nedîm zamanında da Horasan'da çok sayıda alıcı bulmaktaydı (İbn Nedîm, 1968, s. 309).

5. Hicrî V. Asır (İran İlmî Hareketinin /Faaliyetinin/ Aktivitesinin İran Dışına Nakli ve İctihâdî Tefsirlerin Şekillenmesi)

Beşinci yüzyıldan itibaren, Horasan civarlarında Selçuklular ile Gazneliler arasındaki savaşlar ve bu savaşların doğurduğu sonuçlar nedeniyle İran ilmî hareketi, özellikle dinî ilimler gibi bazı ilmî dallarda yavaş yavaş İran dışına, bilhassa da Necef-i Eşref gibi bazı önemli Şîî merkezlerine intikal olmaya başladı. Bu arada diğer din âlimleri gibi tefsir uleması da İmam Ali (a.s.)'nin Necef-i Eşref'teki kabri yakınlarında, Kur'ânî ilimleri tahsil ve tedris etmeye daha meyilli idiler. Necef'teki bu durum, on asır sonra, şu an itibarıyla de müşahede edilebilir.

Bu asırdaki büyük Şîî müfessirler arasında III. Yezdgerd'in torunlarından Ibn Merzban olan bir şahsiyete işaret edilebilir (Donaldson, 1933, s. 209). O, meşhur kitabı *Hasâisü'l-Kur'ân*'da Allah'ın kelâmının özelliklerini, yeni bakış açılarıyla incelemeye koyulmuştur. Bu kitap, dokuz asır sonra şimdi de birçok tefsir ve kelâm âliminin ilgisini çekmeye devam etmektedir. Ibn Merzban, hicrî 418 (1027) yılında, Necef-i Eşref'te vefat etmiştir (a.g.e.)

Bu dönemde Horasan mektebi de rehbersiz kalmadı. Fazl bin Şâzân Nişâbûrî, bu dönemde Horasan'da ve onun ilmî merkezi olan Nişâbûr'da Şîa'nın tefsir ilminin kancilini aydınlatmıştır. Aynı şekilde bu dönemde Horasan, bir başka büyük zâtı daha dinî ilimler dünyasına armağan etmiştir. Bu

kişi, Şeyh Tâife olarak da bilinen Ebû Cafer Muhammed bin Hasan Tûsî'dir. Şeyh Tâife, Tûs'ta doğdu; lâkin yaşamının önemli bir bölümünü Bağdat'ta geçirdi (Devânî, 2008, s. 33). O, hicrî 460 (1072) yılında Necef-i Eşref'te bakî âleme göçmüştür. Onun eserleri arasında *Tefsîr-i Tibyân*, evrensel bir şörete sahiptir. Bu eser Şeyh Tâife'den asırlar sonra, henüz dahi kendine has tazelik ve güncelliğini korumaktadır. Dünyadaki Şîîlerin büyük çoğunluğu bu kitabı, en nitelikli Kur'ân tefsiri olarak kabul etmektedirler (Donaldson, 1933, s. 130).

Tibyân, ilk kapsamlı Şîî tefsiridir. Bu tefsirde, Kur'ân ve tefsir ilimleri ictihâdî bir şekilde ele alınmıştır. Bu açıdan değerlendirildiğinde, naklî eser ve tefsirlerden ayrılmaktadır.

Şeyh Tâife, *Tibyân*'a ek olarak; fıkıh ve diğer ilimlerde de *Misbâhü'l-Müctehid*, *el-Hallü ve'l-Akd*, *Tehzîbü'l-Ahkâm ve'l-İstibsâr* adlı eserlerini telif etmiştir (Donaldson, 1933, s. 209). Şeyh Tûsî, Necef-i Eşref İlim Havzası'nın kurucusu Şeyh Müfid'in talebesidir ve bu havza bugün de faaldir (Devânî, 2008, s. 33).

Ebû Bekir Atûk bin Muhammed el-Herevî Sûrâbâdî'nin telifi olan *Tefsîr-i Sûrâbâdî*, beşinci asrın tefsirlerindedir. Bu tefsirin yazarı, Selçuklu sultanı Alparslan'ın muasırlarındandır. Bu tefsir Farsça'dır ve Fars nesrinin seçkin numûnelerindedir. Müellifi Şâfiî mezhebindedir ve Kur'ân'ı kelimesi kelimesine tercüme etmiştir. Bu tefsirin tanınırlığı daha çok edebî açıdadır (Dürüdü, 1984, s. 135).

Aynı şekilde *Tâcû't-Terâcim* veya *Tefsîr-i Esferaynî* beşinci yüzyılın önemli tefsirlerinden bazılarıdır. Yazarı İmâdüddîn Ebu'l-Muzaffer Şâfiî'dir. O, tefsirini bölümlere ayırmış ve her bölümde de Kur'ân sûrelerinin

birkaçını tefsir etmiştir. Hâce Nizâmülmülk'ün muasırlarından olup, onun ilgisini çekmiştir (Hâcî Halife, 1278, c. 2, s. 149).

6. Hicrî VI. Yüzyıl (Kur'ân Tefsirlerinin Altın Çağı; *Mefâtîhu'l-Gayb*, *Keşşâf*, *Keşfü'l-Esrâr*, *Mecme'ü'l-Beyân* ve *Ravzü'l-Cinân* Gibi Tefsirlerin Kaleme Alınması)

Ehli Sünnet'in en büyük tefsirleri hicrî altıncı asırda yazılmıştır. Bu tefsirlerden biri, altıncı asrın büyük Şâfiî müfessirlerinden olan ve *Fahrî Râzî* olarak bilinen Muhammed bin Amr bin Hüseyin bin Hasan bin Ali'nin eseri *Mefâtîhu'l-Gayb* veya *Tefsîr-i Kebîr*'dir. Fahr-i Râzî, İran'ın kuzeyindeki Mâzenderân'da dünyaya geldi; lâkin Rey'de ikamet etti. O, aynı zamanda "Râzî" olarak meşhurdur. Onun tefsiri, şahsî görüşe göre yapılan tefsirlerin bir örneğini oluşturmaktadır. Kur'ân âyetlerini felsefî meseleler esasınca tefsir etmiştir. Bu tefsir, daha çok kelâmî-felsefî bir motife sahiptir; sekiz cilt olarak basılmıştır, sûreler yine sûreler aracılığıyla tefsir edilmiştir (Süyûtî, 1980, s. 15).

Altıncı asrın tefsirlerinden biri de "Cârullah" lakabıyla bilinen Ebu'l-Kâsım Muhammed bin Amr Zemahşerî Harezmî'nin *Tefsîr-i Keşşâf* ıdır. Memleketi aslen İran'ın kuzeyindeki soğuk bölgelerdi; buna rağmen o, uzun süreler Mekke'de, Allah'ın evine komşu olarak yaşadı ve *Tefsîr-i Keşşâf*'ı da orada yazdı. Zemahşerî, kelâmî açıdan Mutezilî olup, fıkahta Hanefîliğe tâbî idi. Bu tefsir, Ehli Sünnet'in en muhkem tefsirlerinden sayılmaktadır. Zemahşerî bu tefsirde, birtakım sarfî ve nahvî hususiyetlere, meânî, beyân, kırâat ilimlerine ve âyetlerin nüzül sebeplerine değinmiştir. Bu tefsir, dört cilt halinde basılmıştır (Süyûtî, 1980, s. 61).

Keşfü'l-Esrâr ve İddetü'l-Ebrâr tefsiri de, altıncı yüzyılın diğer tefsirleridir. Onun yazarı Ebu'l-Fazl Raşîdüddîn Meybodî Yazdî'dir. Gerçekte bu tefsir, Hâce Abdullah Ensârî Herevî'nin eseri olan *Sîretün fi't-Tasavvuf* adlı tefsire yazılmış bir şerh niteliğindedir. Meybudî'nin tefsiri, daha çok irfânî bir tefsir olarak bilinmektedir. Meybodî, Yazd eyaletinin şehirlerinden biri olan Meybod'dandır. Tefsiri Farsça olarak on cilt halinde basılmıştır (Nevîhmen, 1948, s. 120).

Altıncı yüzyılın diğer tefsirleri arasında da Ebu'l-Fütûh Muhammed bin Abdülkerim Şehristânî'nin eseri olan *Mefâtihü'l-Esrâr ve Mesâbîhü'l-Ebrâr* bulunmaktadır. Onun tefsiri, felsefî tefsirlerdendir (a.g.e.)

Hicrî altıncı yüzyılın İranlı Şîî müfessirleri arasında da *Mecme'ü'l-Beyân fi Tefsîri'l-Kur'ân* adlı eserin müellifi olan Emînü'l-İslâm Şeyh Tabersî'ye işaret edilebilir. O, hicrî 468 yılında Tefreş şehrinde (Arapça'sı, Tabers'tir) doğdu ve hicrî 538 yılında Kur'ân tefsiri telifini bitirdi. Bu tefsir Arapça olarak yazılmış olup Farsça'ya çevrilmiştir (Mutahharî, 1987, s. 403).

Aynı şekilde altıncı asrın tefsirleri arasında, hicrî 552'de vefat eden Ebu'l-Fütûh Râzî'nin telifi olan *Ravzî'l-Cinân*'a da işaret edilebilir. Müellifi bu tefsiri Farsça olarak yazmıştır. Şîî müfessirlerden Emînü'l-İslâm Tabersî ve Ehli Sünnet müfessirlerinden Fahri Râzî'nin, Ebu'l-Fütûh Râzî'nin tefsirinden oldukça istifade ettikleri söylenir. O, aslen Horasan bölgesinin Nişâbûr şehrinde idi, ancak Rey'de yaşamış ve yine burada vefat etmiştir. Onun kabri şu anda da Rey şehrinin meşhur mekânlarından (Mutahharî, 1987, s. 404).

7. Hicrî VII. Yüzyıl (Hicrî Altıncı Yüzyıldaki İlmî Hareketin Devamı ve Önceki Tefsirlere Şerh Yazılması)

Yedinci yüzyıl ve sonrasında İranlı Ehli Sünnet âlimlerinin tefsirleri, önceki tefsirler kadar muhkem değildir. Yedinci yüzyılda kaleme alınan *Envârü't-Tenzîl* bir kenara bırakılırsa, bunun dışındaki tefsirler, ya önceki tefsirlere şerh hükmündedir ya da Kur'ân'ın herhangi bir bölümünün tefsirinden ibarettir (Safâ, 1984, c. 1, s. 70).

Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl, yedinci yüzyılın en önemli tefsirlerindedir. Yazarı, Fars eyaletinin Beyzâ şehrinde olan Nasirüddîn Amr bin Muhammed Şîrâzî Beyzâvî'dir. Bu tefsir, *Tefsîr-i Keşşâf ve Mefâtihü'l-Gayb*'ın bir özeti (Durûdî, 1984, c. 1, s. 115). Müellifi Şâfiî'dir. Onun tefsiri, fikhî ve felsefî tefsirler kategorisinde yer alır. Beyzâvî'nin tefsir metodu, sûrelerin tertibiyle olan bir tefsiridir. Feyz-i Kâşânî, kendi *Tefsîr-i Sâfi*'sinde de bu tefsirden istifade etmiştir. Aynı zamanda Şeyh Bahâî de bu tefsire bir şerh yazmıştır (Gibb, 1992, s. 86).

Yedinci yüzyılın diğer tefsirlerinden biri de Mahmud Nesefî Hanefî'nin eseri olan *Medârikü't-Tenzîl ve Hakâyikü't-Te'vîl* adlı tefsirdir. Nesefî, hadîs ve fıkıh ilimlerinde âlim idi. Onun tefsiri, şahsî görüşlere göre yapılan tefsirlerdendir. Nesefî kendi tefsirinde güvenilir (müvassak) hadîs ya da haber bulmasa idi, şahsî görüşlerini izhar ederdi. Onun tefsir yöntemi, âyetlerin âyetlerle tefsir edilmesidir. Tefsiri dört cilt olarak basılmıştır (Durûdî, 1984, c. 1, s. 202).

Yedinci asrın diğer tefsirleri arasında, Şîî ulemadan Sadreddîn Ebû Muhammed Rûzbehân Şîrâzî'nin telifi olan *Tefsîrü Arâisi'l-Beyân fi Hakâyiki'l-Kur'ân* zikredilebilir.

O, hicrî 522 yılında dünyaya geldi ve hicrî 606'da vefat etti. Şiraz'daki Mescid-i Câmî'-i Afîk'te elli yıl vaaz verip hutbe irad etti. Onun tefsiri Arapça olarak iki ciltte yazılmış olup, Kur'ân-ı Kerim'in en eski irfânî tefsiridir. Bu tefsir aynı zamanda tasavvufî te'villere sahiptir (Zerkelî, 1989, c. 3, s. 35).

8. Hicrî VIII. Yüzyıl, Önceki Tefsirlerin Muhtasar (Özet) Şekilde Yazılmaları

Sekizinci asrın tefsirleri arasında *Tefsîr-i Nîşâbûrî* olarak bilinen *Tefsîrü Garâibi'l-Kur'ân'a* işaret edilebilir. Bu tefsir, Fahri Râzî'nin tefsiri ile Zemahşerî'nin *Keşşâf*'ının bir özetidir ve on cilt halinde basılmıştır (Mutahharî, 1987, s. 401). Bu tefsirin müellifi, *Nizâm-ı Nîşâbûrî* veya *Nizâm-ı A'rac* olarak da bilinen Hasan bin Muhammed bin Hüseyin'dir. O, Kum şehrinde; ancak Nîşâbûr'da yaşamıştır. Hicrî 730 yılında vefat etmiştir.

Aynı şekilde Fars eyaletinin Îc şehrinde olan sekizinci asır âlimlerinden Muînüddîn Abdürrahman Îcî, *Cevâmi'ü'l-Tibyân*'ı telif etmiştir. O, tefsirini Arapça olarak telif etmiştir; ancak aslı işi, önceki tefsirleri hülâsa bir şekilde yazmak olmuştur. Onun bundaki hedefi, tefsirlerin özet şekilde yazılabilmelerinin önünü açmaktır (Safâ, 1985, c. 4, s. 78).

Abdurrahman bin Muhammed Sa'lebî Hanefî'nin eseri olan *Tefsîr-i Sa'lebî*, sekizinci yüzyılın bir diğer tefsirlerindedir. Bu tefsir, sûrelerin tertübiyle olan metoduyla kaleme alınmıştır. Fikhî açıdan bir öneme sahiptir (Hâcî Halife, 1278, c. 1, s. 450).

Sekizinci asır tefsirleri arasında Şiî muhaddis ve mütekelimlerden Ebu'l-Fazl Deylemî'nin tefsirinden de bahsedilebilir. Ebu'l-Fazl Deylemî Gorgânî (Cürcânî) hicrî

800 yılında vefat etmiştir. Tefsirini iki büyük cilt halinde kaleme almıştır. Bu tefsirin naklî bir yönü/metodu vardır ve İmâm Cafer-i Sâdık (a.s.)'tan çok sayıda rivayet nakletmiştir. Bu eserin eski bir nüshası, el yazması şeklinde ve iki cilt olarak Necef-i Eşref'teki Seyyid Cevâd Âmilî (v. Hicrî 1226) Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.

Aynı şekilde sekizinci yüzyıl tefsirleri arasında Raşîdüddîn Fazlullah Hemedânî (v. Hicrî 718)'nin telifi olan *Miftâhü'l-Tefâsîr* i örnek verilebilir. Bu, kâmil bir tefsirdir ve telifinde felsefî bir üsluptan yararlanılmıştır (Sadr Hacı Seyyid Cevâdî, 1987, c. 4, s. 519).

Sekizinci asrın tefsirlerinden biri olarak Ebû Mehâsin Hüseyin Cürcânî tarafından Farsça olarak yazılan *Cilâû'l-Ezhân ve Cilâû'l-Ahzân* isimli tefsiri de zikretmek mümkündür.

9. Hicrî IX. Yüzyıl; Kur'ân Tefsirlerinde, Kur'ân'ın Tanıtımına ve Faziletlerine Yönelik Mukaddimelerin Yazılmaya Başlanması

Dokuzuncu asrın tefsirlerinden olan *Cevâhirü'l-Tefsîr fi'l-Tuhfeti'l-Emîr*, çalışkan bir müellif olan Molla Hüseyin Kâşifî'nin eseridir. Bu tefsir, Emîr Ali Şîr Nevâyî adına telif edilmiştir. Tefsir Farsça olarak yazılmıştır. Onun önemi, uzun bir mukaddimesinin olması dolayısıyladır. Bu mukaddimedede, Kur'ân'ın tanıtımına ve faziletlerine dair açıklamalar yapılmış ve Kur'ân'ın lügavî boyutuna değinilmiştir (Nevîhmen, 1984, s. 288).

Tefsîr-i Şâhrûdî de, dokuzuncu yüzyılın diğer tefsirlerindedir. Bu tefsir, Şeyh Alâeddîn Muhammed Şâhrûdî'ye aittir ve

Fatih Sultan Mehmet adına, hicrî 863 yılında Edirne'de telif edilmiştir (Safâ, 1985, c. 1, s. 89).

Dokuzuncu yüzyıldaki bir diğer tefsir de, hicrî 834 yılında vefat eden Şah Nime-tullah Kirmânî'nin tefsiridir. Arapça olarak yazılmış olup, irfânî bir tefsirdir.

10. Hicrî X. Yüzyıl (Tefsirdeki Çabaların/Çalışmaların Kısmen Azalması ve Önceki Eserlere Şerhler Yazılması)

Hicrî onuncu yüzyıldan on birinci yüzyıla kadar İran'ın Ehli Sünnet uleması arasında tefsir alanındaki çabalar/çalışmalar yavaş yavaş düşüşe geçmiştir/azalmaya başlamıştır. Bu dönemde yazılan tefsirleri, daha çok önceki tefsirlere, özellikle de Beyzâvî'nin *Envârü't-Tenzîl*'ine yazılmış şerhler teşkil etmekteydi (Durûdî, 1984, c. 2, s. 125).

Ama Şîû âlimlerin hicrî onuncu yüzyıldaki tefsirleri arasında, Molla Fethullah Kâşânî'nin telifi olan *Menhecû's-Sâdikîn fi İlzâmî'l-Muhâlifîn*'e işaret edilebilir. Bu tefsir üç büyük cilt halinde ve taş baskı olarak Tebriz'de neşredilmiştir (Mutahharî, 1987, s. 403).

Aynı şekilde bu asra ait tefsirler arasında Şûster ulemasından (v. hicrî 925) Seyyid Ziyâeddîn Nurullah'ın telifi olan *Tefsîr-i Tosterî*'ye de işaret edilebilir. Tek cilt olarak Arapça ile yazılmış olan bu tefsir, kelâmî ve naklî bir metotla kaleme alınmıştır.

11. Hicrî XI. Yüzyıl; Naklî, Kelâmî, Felsefî ve İrfânî Tefsirlerin Ortaya Çıkması

Hicrî on birinci asırda Molla Sadrâ Şîrâzî (v. hicrî 1050)'nin tefsirine işaret edilebilir. Bu tefsir, kâmil olmayıp Kur'ân sûrelerinin

bir kısmını içerir. İstidlâlî, felsefî ve irfânî bir metotla yazılmıştır.

Buna ilave olarak on birinci yüzyılda, Molla Hasan Feyz-i Kâşânî isimli bir başka müfessire daha işaret edilebilir. O, *Tefsîr-i Sâfi*'yi yazmıştır. Molla Sadrâ'nın damadı idi. Kum'da yaşamıştır. Kum'daki *Medrese-i Fevziye*, onun adıyla meşhur olmuştur. Feyz-i Kâşânî hicrî 1091 yılında Kum yakınlarındaki Kâşân şehrinde vefat etmiştir (Mutahharî, 1987, s. 405).

Yine on birinci asra ilişkin olarak Şeyh Abdülalî bin Cum'a Huveyzî'nin telifi olan *Nûru's-Sekaleyn*'e de değinilebilir. O Allâme Meclisî, Şeyh Hür Âmilî ve iki meşhur Şîû fakih ile muasırdı. Şiraz'da yaşamaktaydı. Tefsirdeki üslûbu naklî olup, hadîslere ve haberlere istinat etmekteydi. Tefsirini hicrî 1073 yılında yazıp bitirmiştir (Mutahharî, 1987, s. 406).

Hicrî on birinci asra ait tefsirler arasında *Tefsîr-i Şerîf Lâhicî* (v. hicrî 1088) de bulunmaktadır. Dört cilt halinde ve Farsça olarak yazılmıştır. Bu tefsir de Ehlibeyt (a.s.)'in rivayetlerinden oldukça istifade etmiştir. Kelâmî bir üslûba sahip olup, İmâmiyye'nin akâidî kelâmını beyan etmiştir.

12. Hicrî XII. Yüzyıl, Kur'ân Tefsirinde Ahbârîlik Akımı

Hicrî on ikinci yüzyılda Seyyid Hâşim Behrânî (v. hicrî 1107)'nin eseri olan *el-Burhân fi Tefsîri'l-Kur'ân* adlı tefsire işaret edilebilir. Bu tefsir beş cilt halinde neşredilmiştir. Tefsirin müellifi Ahbârî'dir ve Kur'ân tefsirinin, yalnızca Ehlibeyt (a.s.)'e ait olan rivayetler ile yapılması halinde caiz olabileceğini ileri sürmüştür. Akılcılık (te-debbür) ve içtihat yoluyla yapılacak bir tefsiri ise yasaklamıştır (Eyâzî, 2009, s. 201).

Kumî Meşhedî'nin telifi olan *Kenzü'd-Dakâik ve Bahrû'l-Gerâib* tefsiri de, hicrî on ikinci yüzyılın Arapça yazılmış tefsirleri arasında yer almaktadır.

13. Hicrî XIII. Yüzyıl, Kur'ân'ın Sadece Tek Bir Sûresini Şâmil Olan Monografik Tefsirler

Hicrî on üçüncü yüzyılda, çok sayıda Kur'ân tefsiri yazılmıştır. Bunların çoğu monografik tefsirler olup Kur'ân'ın yalnızca bir sûresini ihtiva etmektedirler. Bazıları da önceki tefsirlerin ya şerhi niteliğinde ya da onlara hâşiyeler/dipnotlar olarak kaleme alınmıştır. Bahsedilen tarzda yazılan tefsirler arasında Âhund Molla Ali Nûrî (v. hicrî 1246)'nin telifi olan *Tefsîr-i Nûrî* de bulunmaktadır. Müellifin tüm dipnotları, Molla Sadrâ Şîrâzî'nin tefsiri üzerinedir. Bu tefsir Arapça olarak ve felsefî bir üslûp ile yazılmıştır.

14. Hicrî XIV. Yüzyıl; Kapsamlı Tefsirlerin Yeniden İhyâ Edilip Şekillendirilmesi ve Monografik Tefsir Yazımlarının Devamı

On dördüncü yüzyılda İran'da birçok tefsir yazılmıştır. Bunlar arasında Seyyid Hasan Şah Abdülazîmî (v. hicrî 1384)'nin telifi olan *Tefsîr-i İsnâ Aşerî*'ye işaret edilebilir. Bu tefsir on dört cilt halinde Farsça olarak ve bazı önemli Şîî tefsirlerin temel alınarak derlenmesi sonucu kaleme alınmıştır.

Müctebâ Kazvînî Horasanî (v. hicrî 1368)'nin telifi olan *Beyânü'l-Furkân* tefsiri de on dördüncü yüzyılın diğer tefsirleri arasında yerini almaktadır. Beş cilt halinde Farsça olarak yazılmıştır. Bu tefsir, üslûbu itibarıyla, felsefe karşıtı olan Tefkîk ekolünün metotlarıncı yazılmıştır.

Hicrî on dördüncü yüzyılın diğer tefsirleri arasında Seyyid Mustafa Humeynî (v. hicrî 1398)'nin telifi olan *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Kerîm*'e de işaret edilebilir. Bu tefsir dört cilt halinde Arapça olarak istidlâlî, felsefî ve irfânî bir üslûpla yazılmış olup Kur'ân'ın bir bölümünü şâmilidir.

Yine hicrî 1399'da (1977) şehit olan Murtaza Mutahharî, Kur'ân sûrelerinin bir bölümünü, -özellikle yirmi dördüncü cüzden başlayıp, otuzuncu cüzün yaklaşık olarak son kısımlarına tekabül eden bölüm- tefsir etmiştir. Bu tefsirler tek tek ciltler halinde basılmış ve neşredilmiştir.

İranlı Şîî ulema arasında hicrî on dördüncü asrın en önemli tefsiri, hicrî 1331 (1904) yılında doğup hicrî 1402 (1981)'de vefat eden Allâme Seyyid Muhammed Hüseyin Tabâtabâî'nin telifi olan *el-Mîzân fî Tefsîri'l-Kur'ân* adlı tefsirdir. Yirmi cilt halinde Arapça olarak telif edilmiş olup, Kur'ân'ın Kur'ân ile tefsiri metodunca yazılmıştır. Arapça olan bu yirmi cilt; Farsça olarak kırk cilt, İstanbul Türkçesi olarak da yirmi cilt halinde tercüme edilmiştir.

Aynı zamanda hicrî on dördüncü asrın sonlarında Nusret İsfehânî Hanım (h. 1308 – 1403) tarafından *Mahzenü'l-İrfân* adıyla on beş ciltlik bir tefsir kitabı da kaleme alınmıştır. Bu tefsir kelâmî, istidlâlî ve naklî bir üslûba sahip olup, Farsça olarak neşredilmiştir.

Hicrî on dördüncü asrın sonlarında Seyyid Ruhullah Musevî-yi Humeynî tarafından irfânî ve felsefî üslûp ile yazılan mübarek Hamd ve Alâk sûrelerinin tefsirleri de bu yüzyılın eserleri arasında yer alır. Bunlara ilave olarak, Seyyid Ebu'l-Kâsım Hoyî (h. 1317 – 1413) tarafından Arapça olarak tek cilt halinde yazılan *el-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân* kitabı,

Kur'ânî ilimler alanını şâmil bir mukaddimeyi ve mübarek Hamd sûresinin istidlâlî ve kelâmî suretteki tefsirini içermektedir. Müellif, aslî metodunu kitabın mukaddimesinde belirtmiş olup, bunun, Kur'ân'ı Kur'ân ile tefsir etmekten ibaret olduğunu söylemiştir. Bu bağlamda Kur'ân âyetlerinin mefhumlarını ele alırken, yine âyetlerden istifade etmiş; söz gelimi, bir Kur'ânî kelimenin mefhumunu, başka âyetlerde de aynen kullanılmış olan söz konusu kelime yardımıyla tefsir etmiştir. O aynı zamanda bu metotta, Kur'ân âyetlerinin zâhirî anlamlarına, akfî delillere ve kat'î (muteber) rivayetlere istinat etmiştir. Bu kitabın müellifi; tefsirde izlenmesi gereken bu metodun (Kur'ân'ın Kur'ân ile tefsiri), Kur'ân'ın zâhirî anlamlarıyla muhalif olan her türden te'vil ve şahsî görüşlerle yapılacak bir tefsirin önüne geçtiğine inanmaktadır. Zira kumaşını; uydurulmuş rivayetlerin, asılsız ve kurmaca delillerin bulunduğu/oluşturduğu tefsirlere ancak bu yolla mani olunabilir.

Bu yüzyılın diğer tefsirleri arasında da Mehdî Bâzergân'ın telif ettiği *Pâ-be Pâ-yi Vâhy* adlı kitaba işaret edilebilir. O, tefsir metodunu, "Kur'ân'ın tedebbürî tefsiri" olarak adlandırmış ve şöyle söylemiştir: "*Kur'ân'ın tedebbür ve tefsirinde tercih edilen metot ve üslûp taabbüd ve yükleme (tahmil) değil, talim ve tahkiktir. Bizim dayanağımız, gözle görülen tabiat âlemi ve tecrübî (deneysel) ve aynî (hakiki) ilimlerdir. Bu konuda; felsefenin, zihnî/formel/teorik ilimlerin ve ispat edilemeyen hissiyâtın peşinde değiliz. Kur'ân hakkındaki tedebbürün en iyi yolu, âyetlerin kronolojik nüzûl sırasına göre incelenmesidir.*" (Bâzergân, 1996, c. 1, Mukaddime).

Bu tefsir iki cilt olarak tanzim ve arz edilmiştir. Müellifin 1996'da vefat etmesinden bir yıl sonra da neşredilmiştir.

Tefsîr-i Numûne de yirmi yedi cilt halinde Farsça olarak, Nâsır Mekârim Şîrâzî ve bir grup âlim tarafından telif edilmiştir. Bu tefsir Arapça, İngilizce ve Urduca'ya da tercüme edilmiştir.

B - İranlılar Tarafından Telif Edilen En Önemli Kur'ân Tefsirleri

İranlılar tarafından yazılan Kur'ân-ı Kerîm tefsirleri, İslâmî ilimleri teşkil eden kültürel kaynakların önemli bir kısmını oluşturmaktadır. Aşağıda bunların en önemlilerine değineceğiz:

1. *Câmi'ü'l-Beyân Fî Tefsîri'l-Kur'ân, Taberî, Arapça. (Farsça'ya Tercüme Edilmiştir), Hicrî Üçüncü Yüzyıl*

Muhammed bin Cerîr bin Yezîd bin Kesîr bin Gâlib Taberî, Mâzenderân'ın Âmol şehrendendir. Hicrî 224 yılında doğmuş olup hicrî 310 yılında Bağdat'ta vefat etmiştir. Ehli Sünnet'in ünlü ve büyük müfessirlerindedir. O, küçük yaşlardan itibaren Kur'ân'a ve onu öğrenmeye himmet sarf etmiştir. İlim tahsili ve bilgilerini artırmak amacıyla birçok yolculuğa çıkmış; Irak, Suriye, Mısır, Anadolu ve Hindistan'a seyahat etmiştir. Taberî, fikhî yol bakımından önceleri Şâfiî mezhebine tâbî olmuş, ancak sonraları kendi müstakil fikhî mektebini/ekolünü tesis etmiş ve Ehli Sünnet fikhının hiçbir imamına tâbî olmamıştır. Onun fikhî mezhebinin adı *Cerîriyye*'dir. O dönemler, bir grup takipçiye sahip olan bu mezhep, daha sonra ortadan kalkmıştır (Mutahharî, 1987, s. 402).

Taberî çok sayıda eser kaleme almıştır. O, bunca eseri arasında tarih ve tefsiriyle ünlü olmuş, ilim ehlinin dilinde

Ümmü't-Tevârîh ve *Ümmü't-Tefâsîr* olarak bilinir olmuştur. Taberî, öncekilere ait sözleri senetlerle zikretmiştir. Bu durum da başlı başına onun nakillerinin muteber olmasını sağlamıştır. Bununla beraber birçok konuda, zayıf (muteber olmayan) ya da meçhul kimselerden de rivayetler nakletmiştir. Bu tefsirin önemli zaaf noktası, çok sayıda İsrâiliyyât içermesidir. Bu sebeple onun, hadîs naklinde ifrat ettiğini söylemişlerdir. Onun özellikle tefsir alanındaki rivayetleri, geniş perspektifli bir eleştiri ve incelemeye tâbi tutulmalıdır. Buna rağmen *Tefsîr-i Taberî*, öncekilere ait sözleri ve teorileriyle dolu bir eserdir. Bu sayede tüm zamanları aşabilmiştir. Eğer böyle bir tefsir ansiklopedisi/külliyâtı olmasa idi, öncekilere ait sözleri ve tefekkürleri yok olup gidecekti. Bu tefsir hakkında söylenebilecek önemli noktalardan biri de onun fikhî olması ve uygun bir şekilde fikhî meselelere giriş yapmasıdır. Taberî'nin kelâmî fikirleri de tefsirinin satır aralarında tamamen aşikârdır (Durûdî, 1984, c. 1, s. 115). *Tefsîr-i Taberî* Arapça olarak yazılmıştır. Hicrî dördüncü yüzyılda Nuh bin Nasr Sâmânî'nin emriyle, Bel'amî tarafından Arapça'dan Farsça'ya çevrilmiştir. Günümüzde bu tefsir, otuz bir cilt olarak basılmıştır.

2. *Tefsîr-i Ayyâsî*, *Ayyâsî Semerkandî*, *Arapça, Hicrî Üçüncü ve Dördüncü Yüzyıl*

İbn Nedîm'in *el-Fihrist*'inde yüz elli ciltten fazla eser zikredilmiş ve Ayyâsî'ye nispet edilmiştir (İbn Nedîm, 1968, s. 361). Cafer bin Muhammed bin Mes'ûd İyâsî Semerkandî; fıkıh, hadîs, tıp, astronomi gibi birçok muhtelif alanda maharet sahibiydi. O, meşhur bir fakih olup Ali bin Bâbeviye Kumî (v. hicrî 339)'nin muasırı idi. Meşhur bir tefsire sahiptir. Her ne kadar tefsiriyle

şöhret bulmuşsa da, diğer alanlarda da donanımlı bir kimseydi. O, fakihlerden sayılmaktadır (Mutahharî, 1982, s. 78). Zerkelî, *İ'lâm*'ında Ayyâsî'nin vefat tarihini hicrî 320 yılı olarak zikretmiştir.

Ayyâsî'nin tefsiri, İmâmiyye'nin bu dönemdeki diğer eserleri gibi naklî bir niteliğe sahiptir. Onun tefsirinin sadece yarısı -yani Hamd Sûresi'nden Kehf Sûresi'ne kadar olan bölümü- mevcuttur. Bu tefsir ilk defa hicrî 1280 yılında, Allâme Tabâtabâî'nin mukaddimesi ile Kum'da basılmıştır. Allâme bu tefsirin mukaddimesinde şöyle yazmıştır: “*Bu tefsirin yazıldığı tarihten şimdiye dek on bir asır geçmiştir. Ancak tecrübe sahibi büyüklerden hiç kimse bu tefsire bir kusur izafe edememiş, bilakis herkes onu övmüştür.*”

3. *Et-Tibyân Fî Tefsîri'l-Kur'ân*, *Şeyh Tûsî*, *Arapça, Hicrî Beşinci Yüzyıl*

Bu tefsir, *Şeyh Tâife* lakaplı Ebû Cafer Muhammed bin Hasan Tûsî (h. 385 – 460)'nin eseridir. *Tibyân*, kapsamlı ilk Şîî tefsiridir. Bu tefsirde Kur'ânî ilimlere ve tefsire, ictihâdî bir surette değinilmiştir. Bu yönüyle naklî ve rivayete dayalı tefsirlerden ayrılmaktadır. Bu kitabın müellifi, önceki âlimlerin düşüncelerini ve iddialarını akla dayalı olarak eleştiriye ve analize tâbi tutmuştur. Şeyh Tûsî'nin tefsirdeki yöntemi; âyetlerin manalarını açıklamak ve çeşitli akîdevî-kelâmî sözleri arz etmektir. O, lügavî bahislere, sözcük türetimine ve âyetlerin kırâatine özel bir ilgi duymaktaydı. Önceki ümmetlerin tarihini ve kıssalarını nakledip değerlendirmiş, zayıf olarak telakki ettiği şeyleri reddetmiştir. Bu tefsir Arapça olarak on cilt halinde neşredilmiştir.

4. Tâcü't-Terâcim Fî Tefsîri'l-Kur'ân Li'l-E'âcim (Tefsîr-î Esferaynî), Esferaynî, Farsça, Hicrî Beşinci Yüzyıl

Tefsîr-i Esferaynî'nin yazarı Ebu'l-Muzaffer bin Şâhpûr Esferaynî (h. 441)'dir. Bu tefsir Farsça'dır ve beş cilt halinde neşredilmiştir. Kadîm bir eser oluşu ve de âyetlerin tercümelerinde izlenen metottan dolayı, kendisinden sonraki Farsça tefsirler üzerinde etkili olmuştur. Bu tefsir; âyetler arasında bulunan gizli irtibatları, nazmı ve de mevzûî bağı göstermeye önem vermiştir. Aynı zamanda kıssaları da ayrıntılarıyla işlemiştir.

5. Tefsîrû't-Tefâsîr (Tefsîri Sûrâbâdî), Atûk Nîşâbûrî, Farsça, Beşinci Yüzyıl

Bu tefsir, hicrî 470 yılında Selçuklu sultanlarından Alparslan zamanında, Ebû Bekir Atûk Nîşâbûrî tarafından yazılmıştır. Kur'ân âyetlerinin tümünü kapsamaktadır. Abdullah bin Abbas'ın rivayetleri esas alınarak oluşturulmuştur. Nesir (düzyazı) açısından sade ve akıcıdır. Hicrî beşinci yüzyılın en kaliteli Farsça nesir örneğidir. En eski nüshası Britanya Kütüphanesi'ndeki Hind Divânı'nda ve Türkiye'nin Bursa şehrinde bulunmaktadır. Son olarak 2002 yılında bu tefsirin Hind Divânı nüshası, İran'da beş cilt olarak yayımlanmıştır.

6. Tefsîrû'l-Keşşâf An Hakâyiki Gavâmizi't-Tenzîl, Cârullah Zemahşerî, Arapça, Hicrî Altıncı Yüzyıl

Ebu'l-Kâsım Mahmûd bin Amr Hâzernî, hicrî 467 yılında Harezmi'nin köylerinden birinde dünyaya geldi. Hicrî 538 yılında da Harezmi'nin köylerinden olan Gorganc'da vefat etti. Zemahşerî, ilk eğitimini, doğum yeri

olan köyde babasının ve diğer âlimlerin huzurunda tahsil etmiştir. Daha sonra bu dersleri tamamlamak üzere Harezmi, Buhârâ ve Horasan'a gitmiştir. Kısa bir müddet sonra Mekke'ye yolculuğa çıkmış ve uzun bir zaman orada ikamet etmiştir. O diyara olan bağlılığı ve aşkı sebebiyle "Cârullah" lakabını almıştır. Ömrünün sonlarında tekrar doğduğu yere dönmüş ve orada vefat etmiştir.

Zemahşerî, tefekkür ve itikadında Mutezîlî olup, açık bir şekilde de bunu ilan etmiştir. Tefsirini de işte bu üslûp üzere inşa etmiştir. O, Arap diline oldukça hakimdi. İrab, lügat ve şiirde olduğu kadar; belâgat, beyân ve nahiv ilimlerinde de tam anlamıyla yetkindi. Zemahşerî'nin bu üstünlüğü ve aynı zamanda sahip olduğu ilmî ve edebî dehâsı, kıymetli bir tefsir olan Keşşâf'ın; belâgatin aydınlığında ve keşfinde, Kur'ân'ın beyânının büyüleyiciliğinde ve cemâlinin güzelliğinde eşsiz olmasını sağlamıştır. O, bu tefsirde sarfî ve nahvî birtakım özelliklere, meânî, beyân, kırâat ilimlerine ve de âyetlerin nüzul sebeplerine değinmiştir. Tefsîr-i Keşşâf, hemen hemen İsrâiliyyât barındırmamaktadır. Bu tefsir Arapça olup dört cilt halinde basılmıştır.

7. Tefsîrû Ravzi'l-Cinân ve Rûhi'l-Cenân, Ebu'l-Fütûh Râzî, Farsça, Hicrî Altıncı Yüzyıl

Cemâleddîn Ebu'l-Fütûh Hüseyin bin Ali bin Muhammed bin Ahmed Hezâî Râzî (v. hicrî 552), Peygamber (s.a.a)'in meşhur sahabelerinden olan Nâfi bin Bedîl Hezâî'nin torunlarından. Hicrî altıncı yüzyılda Rey şehrinde yaşamıştır. Onun tefsiri, Şîa'nın en eski Farsça tefsirlerindedir. Bu kitap daha çok vaaz ve nasihat içermektedir. Bununla beraber sarf, nahiv ve Arap dili hakkındaki açıklamaların yanı sıra; meânî, beyân, şiir

ve fıkah usulü gibi ilimlerde de çeşitli bilgiler ve deliller içermektedir. Bu tefsir, diğer tefsir kitapları arasında üstün bir konuma sahiptir. Bundan dolayı diğer birçok tefsir de bu tefsirin sahip olduğu sağlam temelleri, kendine temel olarak almıştır. Örneğin Fahr-i Râzî, kendi *Tefsîr-i Kebîr*'ini, *Tefsîri Ebu'l-Fütûh Râzî*'nin temeli üzerine bina etmiştir.

Ebu'l-Fütûh, kendi tefsir metodunda akıl ve nakilden faydalanmıştır. Haber ve hadîslerin zikrinde de kendini Şîî kaynaklarla sınırlamamış; bilakis hem Şîa'nın, hem de Ehli Sünnet'in külliyyâtlarından istifade etmiştir.

8. Mecme'ü'l-Beyân Fî Tefsîri'l-Kur'ân, Emîni'l-İslâm Tabersî, Arapça, Hicrî Altıncı Yüzyıl

Bu tefsirin müellifi, Ebû Ali Fazl bin Hasan bin Fazl Tabersî (h. 468 – 548)'dir. O, Arapça'sı Tabers olan Tefreş şehridir. Bu şehir, Sâve yakınlarında mamur bir şehirdi. Emîni'l-İslâm Tabersî; fıkah, kelâm, sîre, tarih ve tefsir gibi zamanın çeşitli ilimlerine kâmil hakim olup, bunlardan istifade etmiştir. Bu ilimlerde kitaplar ve risâleler kaleme almıştır. Ancak onun ilmî şöhrat ve itibarı, tefsir ve Kur'ân ilimleriyle, bilhassa da *Mecme'ü'l-Beyân* ile hasıl olmuştur.

Mecme'ü'l-Beyân tefsiri, İslam dünyasının en önemli ve en değerli tefsirlerindedir. Şîî ve Sünnî âlimler ona ilgi göstermişler ve tefsir kaynaklarından biri olarak zikretmişlerdir. Ehli Sünnet'in büyük müftüsü Şeyh Şaltût, bu tefsire yazdığı mukaddimede şöyle söylemiştir: “*Mecme'ü'l-Beyân*, tefsir kitapları arasında eşsizdir. Bu tefsir, konularındaki kapsamlılık, derinlik ve çeşitliliğin yanı sıra, tasnif ve tertip

itibariyle de birtakım özelliklere ve ayrıcalıklara sahiptir. Bu durum da onu kendinden önceki ve sonraki eserler arasında benzersiz kılmaktadır.”

Tabersî kendi tefsiri için yedi mukaddime yazmış ve bunlarda Kur'ân âyetlerinin sayısını, meşhur kârihlerin isimlerini, tefsir ve te'vilin tanımlarını ve açıklamalarını, Kur'ân'ın isimlerini, Kur'ânî ilimleri, Kur'ân'ı okumanın faziletlerini ve âyetlerin tilâvetlerinin keyfiyetini açıklamıştır. Bunlara ilaveten, Kur'ân'ın tahriften, eksiklikten ve fazlalıktan korunmuş olması konularını da ispata kavuşturmuştur.

Mecme'ü'l-Beyân; kırâat, irab, lügat gibi konuları kapsamakla birlikte; meânî ve beyân gibi bahisleri zikretmek suretiyle âyetlerin nüzul sebeplerini, âyetlerde belirtilmiş olan haberleri, kıssaların şerh ve açıklamalarını da içermektedir. *Mecme'ü'l-Beyân* birçok konuda Şeyh Tûsî'nin *Tibyân*'ından etkilenmiştir. Aynı zamanda *Tefsîr-i Ebû'l-Fütûh Râzî*'den de yararlanmışır.

9. Mefâühü'l-Gayb (Tefsîr-İ Kebîr), Fahri Râzî, Arapça, Hicrî Altıncı Yüzyıl

İbn Hatîb olarak bilinen Fahreddîn Muhammed bin Amr bin Hüseyin Râzî, İslam'ın altıncı asırdaki büyük mütekellim ve müfessirlerindedir. O, aslen Taberistanlı idi. Ancak babası daha sonra Rey'e gelmiş ve Râzî de orada yaşamaya başlamıştır. Bundan dolayı “Râzî” olarak ünlenmiştir. O, tahsiline Merâge adlı yerde başlamış, daha sonra Harezm'e gitmiştir. Orada Mutezile ile münazaralara tutuşması sebebiyle avâm tabaka onun aleyhine ayaklanmış ve onu oradan ihraç etmişlerdir. Râzî, daha sonra buradan Rey'e dönmüştür.

Râzî, kelâm ve münâzara ilimlerinde oldukça kuvvetliydi. Onun karşısında kimse- nin münâzara edecek cür'eti/takati yoktu. Onun dinamik, analitik ve eleştirel düşünce yapısı, İslam dünyasının sesi haline geldi. O kadar ki onu, *İmamü'l-Müşekkikîn* olarak anmaya başladılar. Onun tefsiri en büyük tefsir kitaplarındandır. Bu eserde müellif, muhtelif ilimlerdeki hakimiyeti ve mahareti sebebiyle Allah'ın kelâmını muhtelif zaviyelerden ele alabilmiştir.

O, bu tefsiri sunarken Eş'arîliğin tefek- kürüne mantıksal bir nizam vermiş ve büyük tefsirlerin terazi kefelerindeki mevcut dengeyi, Mutezile tefsirlerinin aleyhine ve Eşâ'ire tefsirlerinin de lehine olacak şekilde değiştirmiştir. Fahri Râzî, *Mefâtihü'l-Gayb* adlı tefsirini ömrünün son yıllarında yazmıştır. Dolayısıyla onun tefsiri; ilmî tecrübelerinden ve geride bıraktığı dönemlerdeki fikrî iniş çıkışlarından hâsıl olmuştur. Onun bu tefsiri yazmadaki amacı net değildir. Lâkin bazı şahitlerin ileri sürdüğü nokta şudur: O, medresenin geniş anlamda felsefeye, kelâma ve birtakım teorilere yönelen metodundan sıkılmış ve Kur'ân'a yönelmeyi tercih etmişti. Vefatından birkaç ay önceki vasiyetinde şunları belirtmiştir: “*Ben tüm kelâmî ve felsefî yolları deneyimledim; ama onlarda Kur'ân'daki faydayı göremedim.*”

Fahri Râzî, hüküm verme konusunda akla yüksek bir makam/önem atfetmekteydi; lâkin hakikatlerin keşfinde irfânî yollardan da gafil değildi. Hadîs ve nakilden oldukça istifade etmiştir. Âyetlerdeki muhtelif kıraatlerle de ilgilenmiştir. O, âyet ve sûrelerdeki nazım, tertip ve tenasübe hatırı sayılır bir özen göstermiştir. Belki de onun, âyetlerin tenasübüne önem veren ilk müfessirlerden olduğu söylenebilir. *Mefâtihü'l-Gayb* tefsiri Arapça olarak yazılmış ve sekiz cilt

halinde basılıp neşredilmiştir (Fethullahî, 2011, s. 252).

10. *Tefsîrû Keşfi'l-Esrâr ve İddetü'l-Ebrâr*, Meybudî Yezdî, Farsça, Hicrî Altıncı Yüzyıl

Bu tefsir, Ebu'l-Fazl Raşîdüddîn Meybudî Yezdî'nin telifidir. O, hicrî beşinci yüzyılın sonları ve altıncı yüzyılın başlarında yaşamaktaydı. Bu tefsir, Hâce Abdullah Ensârî'nin *Sîretün fi Tasavvuf* adlı tefsirine yazılmış bir şerh niteliğindedir. Keşfü'l-Esrâr, şu an İran üniversitelerinde irfânî metinler unvanıyla tedris edilmektedir. Bu tefsir Farsça'dır ve on cildi şâmindir.

11. *Tefsîrû Envârî't-Tenzîl ve Esrârî't-Te'vîl*, Beyzâvî, Arapça, Hicrî Yedinci Yüzyıl

Hicrî yedinci asrın meşhur âlimlerinden Kadı Nâsirüddîn Ebu'l-Hayr Abdullah bin Amr bin Muhammed Ali Beyzâvî Şâfîî, Fars eyaletindeki Beyzâ şehrendir. O, Şiraz'da kadılık görevini üstlenmiş ve daha sonra bu makamdan ayrılarak Tebriz'e gidip burada ikamet etmeye başlamıştır. Hicrî 685 yılında orada vefat etmiştir. Beyzâvî'nin tefsiri neşredildiği ilk günlerden itibaren âlimlerin ve İslamî ilim havzalarının ilgi odağı oldu. Aynı zamanda bu tefsir, tedris ve şerh edilmiş ve üzerine çeşitli haşiye- ler/dipnotlar yazılmıştır. Seçicilik ve cümlelerin tebyininde ve müteşâbih âyetlerde sergilenmiş olan takdire şayan dikkat, bu tefsirin özelliklerindedir. Bu tefsir, esas itibariyle Zemahşerî'nin *Tefsîr-i Keşşâf*ının bir özeti. Ancak Fahri Râzî'nin *Tefsîr-i Kebîr*'inden ve *Tefsîr-i Râğîb-ı İsfehânî*'den de faydalanılmıştır. Bu tefsirde sahabe ve tâbînün görüşlerinin ve sözlerinin bir bölümüne rastlanmaktadır. Bu tefsirin ayırt edici

özelliği, az bir kısmı dışında İsrâiliyyât'a yer vermeyişidir. Bazen de zikredilen bir rivayetin başında, “(Böyle) Söylemişlerdir.” veya “(Şöyle) Rivayet etmişlerdir.” gibi ifadeler kullanılmıştır. Bu yolla okuyucuya, bu rivayetin zayıf olabileceği bildirilmektedir. Bu tefsir dört cilt olarak yazılmıştır. Otuz beş ciltten fazla şerh ve haşiye bu tefsire yazılmıştır.

12. Tefsîr-i Garâibi'l-Kur'ân ve Rağâibi'l-Furkân (Tefsîr-i Nişâbüri), Nizâm A'rac, Arapça, Hicrî Sekizinci Yüzyıl

Bu tefsir, Ehli Sünnet'in birinci derece tefsirlerinden sayılmaktadır. Bu tefsirin müellifi, Nizâm-ı Nişâbüri ya da Nizâm-ı A'rac olarak bilinen Hasan bin Muhammed bin Hüseyin'dir. Nizâm, Kum şehrinde idi; ancak Nişâbur'da meskûn idi. O, donanımlı bir kimseydi. Matematik ve edebiyat alanlarında telifleri vardır. Yaklaşık olarak hicrî 730 yılında vefat etmiştir. Tefsiri, *Tefsîr-i Fahri Râzî* ve *Keşşâf*'tan seçkiler içermekte olup, on cilt halinde basılmıştır (Mutahharî, 1987, s. 401).

13. Tefsîr-i Şerîf Lâhîcî, Şerîf Lâhîcî, Farsça, Hicrî On Birinci Yüzyıl

Bu tefsirin müellifi, Şerîf Lâhîcî olarak meşhur olan Muhammed bin Ali (v. hicrî 1088)'dir. Bu tefsir, dört kalın cilt halinde Farsça olarak yazılmıştır. Her ne kadar Şerîf Lâhîcî'nin hikemî ve felsefî bir tefekkür yapısı olsa da, Hadîs Ehli'nin tasvipleri esasınca kaleme alınmıştır. O, âyetleri kelimesi kelimesine tercüme ettikten sonra, âyetlerle irtibatlı olan rivayetleri zikretmiştir. Tefsirinde Eşâ'ire ve Mutezile'nin kelâmî görüşlerini eleştirip reddetmiş ve tefsirini İmâmîyye Şîası'nın kelâmî akâidine göre

temellendirmiştir (Hürremşâhî, 1999, c. 1, s. 718). Şerîf Lâhîcî, tefsirinde Ehlibeyt (a.s) rivâyetlerinin nakil ve beyanına oldukça özen göstermiş ve onların sözlerini Şîa'nın muteber kitaplarından aktarmıştır. Aynı şekilde müfessir, diğer müfessirlerin sözlerine kâmil surette hakim oluşundan dolayı, birçok konuda onların sözleri arasındaki çelişkilere de işaret etmiştir (Şerîf Lâhîcî, 1995, c. 1, Mukaddime).

14. Tefsîr-i Sâfi, Feyz-i Kâşânî, Arapça, Hicrî On Birinci Yüzyıl

Feyz-i Kâşânî olarak bilinen Molla Hasan bin Murtaza (h. 1007 – 1091), hicrî on birinci asırda ilmî, fikhî ve naklî alanların yüksek sütunlarını/temel direklerini teşkil eden kimselerdendir. O, İslam âlimleri arasında yüce bir makam ve mertebeye sahiptir. Kâşân'da doğmuştur. Bu şehirde ilmî dereceleri katetmiş ve büyük bir üne kavuşmuştur. Feyz-i Kâşânî'nin; *Sâfi*, *Esfâ* ve *Musaffâ* olarak adlandırdığı, büyük, orta ve küçük olmak üzere üç adet tefsiri vardır.

Tefsîr-i Sâfi, Şîa külliyyâtının tedavüldeki en büyük ve en meşhur tefsirlerindedir. Müellifi, tefsirin başlangıcına, on iki faslı içine alan bir mukaddime yazmış ve bu mukaddimede Kur'ân'ın çeşitli özelliklerinden, faziletlerinden, âyetleri tilâvet etmenin sevabından, tefsir ve te'vil konularından bahsetmiştir. Bu tefsir, rivâyet ile dirâyetin, aklın ve naklin bir birleşimidir/ imtizacıdır. Edebî ve belâğî hususların ortaya konulmasında, *Tefsîr-i Beyzâvî*'ye özel bir ilgi gösterilmiştir. Bu bağlamda *Tefsîr-i Beyzâvî*'nin metnindeki ifadelerden istifade etmiştir. Bazen kelimelerin şerhinde ve âyetlerin tefsirinde, bir kelime dahi eklemeksizin Beyzâvî'nin ifadelerini aynen aktarmıştır.

Genel bağlamda bu tefsir; âyetlerin tefsir veya te'villerinin, Ehlibeyt (a.s.)'in rivâyetleriyle iribat halinde olduğu tefsirler arasındadır. Ama ne yazık ki bu tefsirde, çok sayıda İsrâiliyyât ve zayıf hadîs de bulunmaktadır. Bazı konularda da, zâhiren âyetlerin te'vili hükmünde sayılabilecek irfânî sözlere yer verilmiştir.

15. Tefsîrû Kenzi'd-Dakâik ve Bahri'l-Garâib, Kumî Meşhedî, Arapça, Hicrî On İkinci Asır

Bu tefsirin müellifi, *Meşhedî* olarak bilinen hicrî on ikinci yüzyıl âlimlerinden Muhammed bin Muhammed Rızâ bin İsmâîl bin Cemâleddîn Kumî (v. hicrî 1125)'dir. O, Kum'da doğmuştur. *Meşhedî* olarak meşhur olmasının nedeni, *Meşhed*'de İmâm Rızâ (a.s.)'nın kabrinin yakınlarında ikamet edip, ömrünün sonuna dek burada kalmasıdır.

Hakikatte bu tefsir, İmâmiyye Şîası'nın en önemli tefsirlerinin bir özeti şeklindedir. Onun tefsir metodu, akıl ve naklin bir araya getirilmesidir. Nitekim Ehlibeyt (a.s.)'ten nakledilen rivayetleri, senetlerini zikrederek aktarmış; daha sonra da kendi düşüncesini veya diğer kitap ve eserlerdeki görüşleri kaleme almıştır. Üstadı Feyz-i Kâşânî'nin metoduna bağlı olduğundan dolayı; irfânî, edebî ve kelâmî mevzularda onun görüşlerini aktarmış ve kendi tefsirinde bunlardan faydalanmıştır.

Bu tefsir, İmâmiyye âlimleri nezdinde özel bir prestije sahiptir. Onlar, bu tefsirin *Tefsîr-i Sâfi* ve *Tefsîrû Nûri's-Sekaleyn*'den bile daha faydalı olduğunu belirtmişlerdir (Akîkî Behşâyîşî, 1993, c. 3, s. 372).

16. El-Burhân Fî Tefsîri'l-Kur'ân, Seyyid Hâşim Behrânî, Arapça, Hicrî On İkinci Yüzyıl

Bu tefsirin müellifi, Seyyid Hâşim Behrânî (v. hicrî 1107)'dir. Bu kitap, Ehlibeyt (a.s.)'in çok sayıda tefsirî rivayetini kapsamaktadır. Müellif, sûrelerin ismini zikrettikten sonra, nüzûl yerlerine, sûrelerin faziletlerine ve âyet sayılarına işaret etmiştir. Daha sonra, tefsirî rivayetlere sahip olan âyetleri ele almıştır. Müfessir; Kur'ân'ın sırlarının ve hakikatlerinin anlaşılmasında yalnızca Ehlibeyt (a.s.)'in tefsirî görüşleriyle yetinilmesi gerektiğine inanmıştır. Zira o, bundan dolayı Ehlibeyt (a.s.)'in tefsirî rivayetlerini toplamıştır. Beş cilt halinde Arapça olarak neşredilmiştir (Tehrânî, 1405/1985, c. 3, s. 93).

C – İnan'da Çağdaş Dönem Kur'ân-ı Kerîm Tefsirleri

Çağdaş dönem tefsirleriyle kastedilen, İnan'da hicrî on dördüncü asrın başlangıcı ve sonrasında itibaren yazılan tefsirlerdir. Bu bölümde, bu tefsirlerin en önemlilerini tanıtacağız. Ama tefsirlerin tanıtımına başlamadan önce önemli bir noktanın hatırlanması gerekir. Ne yazık ki İnan'daki Ehli Sünnet topluluklarında, hicrî on ikinci asır ve sonrasında itibaren tefsir alanında yazılmış eserlere pek rastlanmamaktadır. Yirminci yüzyılın son yıllarında patlak veren Soğuk Savaş gerginlikleri ve Ortadoğu ülkelerinin büyük çoğunluğunda gözlemlenen seküler atmosfer, bunun sebeplerinden birkaçı sayılabilir.

Elbette materyalist Batı tefekkürünün tefsiri altında kalan İslam ülkelerinde, sosyal ve ekonomik hayat şartlarındaki değişimlerin de bu meselede etkisiz olduğu söylenebilir. Görünen o ki, İnan'da Ehli Sünnet'in

ilmî-dinî havzalarının güçlendirilmesi ve Sünnî mıntakalardaki eğitsel, kültürel ve dinî imgelerin takviye edilmesi, bu eksikliğin telafisinde etkili olabilir. Böylece gelecek yıllarda Kur'ân tefsiri alanında seçkin âlimlerin yetiştirilmesi sayesinde, değerli Kur'ânî eserlerin telif ve neşrine tekrar şahit olunabilir.

Buna mukabil, İmâmîyye Şîası'nın ilim havzalarında tefsir çabaları/çalışmaları, daha önceki minval üzere devam etmiştir. Aşağıda İmâmîyye Şîası'nın İran'daki çağdaş dönem tefsirlerinden en önemlilerini inceleyeceğiz:

1. *El-Mîzân Fî Tefsîri'l-Kur'ân*, Seyyid Muhammed Hüseyin Tabâtabâyî, Arapça, Farsça ve İstanbul Türkçesi

Allâme Seyyid Muhammed Hüseyin Tabâtabâî (h. 1321 – 1402) çağdaş dönemin büyük Kur'ân müfessiri, filozofu ve İslâm bilginidir. O, İslâm dünyasının meşhur ve eşsiz simalarındandır. Temel eğitimini doğum yeri olan Tebriz'de almıştır. Bu ilk ilmî merhaleyi tamamladıktan sonra Necef-i Eşref'e gitmiştir. Şiîliğin büyük merkezlerinden biri olan Necef'te on yıl kalmış ve İslâm'ın çeşitli ilim dallarındaki tahsilini tamamlamıştır.

Fıkıh ve usulü, Nâinî ; felsefeyi Seyyid Hüseyin Bâdkûbeî; matematiki, Seyyid Ebu'l-Kâsım Hânsârî; ahlâk ve irfanı ise Hacı Mirzâ Ali Kadı Tabâtabâî gibi meşhur ve büyük üstatların yanında tahsil etmiştir.

El-Mîzân tefsiri, Allâme Tabâtabâî'nin en büyük eserlerindedir. Bu eserin önemli özelliği, Kur'ân'ın Kur'ân ile tefsiri metodunu benimsemiş olmasıdır. Allâme, tefsirin başlangıcına bir mukaddime yazmış ve

bu mukaddimede tefsirin gelişim seyrine ve metotlarına genel bir bakışla değinmiştir. *El-Mîzân*'ın göz alıcı özelliklerinden biri diğeri de, tefsirdeki bütünselliğidir.

Allâme, tefsirinde hükümet, özgürlük, sosyal adalet, sosyal düzen, İslam ümmetinin sorunları, Müslümanların geri kalışının nedenleri ve kadın hakları gibi konuları açıklamış ve böylece sosyal meselelere gereken ehemmiyeti verdiğini ortaya koymuştur. Böylece o, Kur'ân'a sadece bireysel planda bakmadığını göstermiştir. O, bu değerli tefsirde şüpheleri izale etmiş ve muhaliflerin, özellikle de materyalistlerin ve oryantalistlerin ortaya attıkları problemlere cevap vermiştir. *El-Mîzân*'ın bir diğer belirgin özelliği de; *mevzû'î* (konularına göre tefsir) ve *tertibî* (sûrelerin Kur'ân'daki diziliş sırasına göre tefsir) olarak ifade edilen iki tefsir metodunu birleştirmesi ve Kur'ân'da hakim olan konu birliğine tam anlamıyla önem vermesidir. O, Kur'ân'ı âyet âyet ve sûre sûre tefsir etmiştir. Birbirleriyle alakalı olan, ancak Kur'ân'da perakende bir şekilde yer alan âyetleri bir araya getirmiş ve böylece mezkur konu hakkında, bütüncül ve çok boyutlu bir değerlendirme yapılmasını sağlamıştır. Bu tefsir Arapça olarak yirmi cilt halinde yazılmış ve daha sonra Allâme Tabâtabâî'nin talebeleri tarafından Farsça'ya tercüme edilmiştir. Ayrıca bu yirmi cildin her biri, İstanbul Türkçesi'ne de çevrilip basılmıştır.

2. *Tefsîr-i Numûne, Nâsır Mekârim Şîrâzî, Farsça, Arapça, İngilizce, Urduca*

Bu tefsir, Nâsır Mekârim Şîrâzî (h. 1307) ve bir grup müfessirin eseridir. *Tefsîr-i Numûne* zamanımızın en mütedavil Farsça tefsirlerindedir. Sade, açık

bir dille ve ammenin de istifade edebileceği bir üslûpla kaleme alınmış ve halkın her kesiminin ilgiyle karşıladığı bir tefsir olmuştur. Bu tefsir, Kur'ân'ı kâmil manada şâmilidir. Kur'ân araştırmacıları arasında da güncellik ve sosyallik gibi özellikleriyle dikkat çekmektedir. Konuların ele alınışında izlenen yöntemde ve farklı boyutların (ihtimallerin) analizinde, *El-Mizân* ve *Tefsîr-i Merâğî* gibi tefsirlerin etkisinde kalınmıştır. Bu tefsirin metodu şöyledir: Sûrelerin başlangıcındaki genel açıklamalardan sonra, bu sûrelerde yer alan mühim mevzulara siyak kabîs ev yöntemiyle işaretlerde bulunulmuştur. Daha sonra ise âyetin mazmunu ele alınmış ve açıklamaya dayalı analitik bir yöntem takip edilerek hayatî meseleler ve insanın hidayetiyle ilgili bahisler şerh edilmiştir. Bu tefsir yirmi yedi cilt halinde Farsça olarak yazılmış olup; Arapça, İngilizce ve Urduca'ya da tercüme edilmiştir. Tahran'daki Dârü'l-Kütübî'l-İslamiyye'de basılmıştır.

3. *Tefsîr-i Tesnîm*, Abdullah Cevâdî-Yi Âmulî, Farsça

Bu tefsiri, Abdullah Cevâdî-yi Âmulî (d. 1935) yazmıştır. 2006 yılında ISESCO tarafından İslâmî ve Kur'ânî tahkikler arasında en üstün araştırma unvanıyla seçilmiştir. İran'da şu ana dek yazılmış en ayrıntılı tefsirdir. Bu tefsirde, çağın epistemolojik münazaralarından faydalanılmıştır. Bundan dolayı içinde mantuksal, felsefî ve irfânî terimlere çokça rastlamak mümkündür. Plüralizm (çoğulculuk), sekülerizm (dünyevilik) gibi yeni kelâm (=din felsefesi) konuları da ele alınmıştır. Aynı şekilde müfessir, tefsirinin satır aralarına Kur'ânî ilimlere ilişkin mevzuları ve kendi görüşlerini de ilave etmiştir.

Bu tefsirdeki en işlevsel ve en nitelikli metodun, Kur'ân'ın Kur'ân ile tefsiri metodu olduğu belirtilmiştir. Müfessir bu yöntemi Ehlîbeyt (a.s)'in yöntemi olarak kabul etmektedir. Nitekim bu metoda göre her bir âyet, diğer âyetler hakkında tedebbür etmek suretiyle aydınlanmaktadır (Cevâdî-yi Âmulî, 2007, c. 1, s. 61).

Bu tefsir, Farsça olarak toplamda seksen cilt halinde telif edilmiştir. Şimdiye kadar kırk dört cildi yayımlanmıştır, diğer ciltler ise halihazırda yayımlanmaya devam etmektedir.

4. *Tefsîrû Mefâhîmî'l-Kur'ân*, Cafer Sübhânî, Arapça, Farsça

Bu tefsirin yazarı, Cafer Sübhânî Tebrîzî (d. 1931)'dir. O, bu kitapta, bölümlerin başlangıcında bahsedilen konu neyse onu açıklamakta, daha sonra ise konuyla ilgili âyetlere değinmektedir. Bu bağlamda konuya ilişkin rivayetlerden de faydalanmaktadır. Yeni nesil âlimlerin de görüşlerini nakledip eleştiri süzgecinden geçirmekte ve şüphelere cevap vermektedir. Bu kitabın yöntemi mevzûî tefsirdir. Arapça olarak yedi cilt halinde yazılıp basılmıştır. Müellif daha sonra yeniden birtakım şerh, ayrıntı ve eklemelerle tefsirini *Menşûr-i Câvîd* adıyla Farsça'ya çevirmiştir.

5. *Tefsîrû Ahseni'l-Hadîs*, Seyyid Ali Ekber Kureşî , Farsça

Bu tefsiri, İran Azerbaycanı'nın çağdaş dönem âlimlerinden Seyyid Ali Ekber Kureşî (d. 1930) telif etmiştir. Müellif, aynı zamanda *Kâmûs-i Kur'ân* adlı bir başka değerli eseri de yedi ciltte yazmıştır. Eserde tıpkı *Müfredât-ı Râğıb*'ın üslûbu üzere, Kur'ân'ın lafızları tahkik edilip incelenmiştir.

Ahsenü'l-Hadîs tefsirinde de bu kitaba ve diğer lügat kitaplarına referans verilmiştir.

Müellif, tefsirini Kur'ân'ın Kur'ân ile tefsiri metoduyla yazmıştır. Herkesin anlayabileceği bir Farsça ile yazılmış olup, Kur'ân'ın tüm âyetlerini şâmilidir. Dokuz yılda yazılmış ve 1987 yılında on iki cildi basılıp neşredilmiştir (Kureşî, 1999, Mukaddime).

6. Tefsîr-î Râhnümâ, Ekber Hâşimî Rafsancânî, Farsça

Bu tefsir, Ekber Hâşimî Rafsancânî (1935 – 2017)'nin ve İran'daki Kur'ân Kültür ve Eğitim Merkezi araştırmacılarının çabalarıyla yazılmıştır. Dört merhalede tamamlanmıştır:

1. Tertûbî Tefsir: Kur'ân'dan anlaşılmanın sunumu, sûrelerin dizilişi esasınca yayınlanmıştır. 2. Kur'ân'ın konu sözcülüğü. 3. Kur'ân-ı Kerîm maarifine dair bir bilgi bankasının oluşturulması, 4. Mevzû'î Tefsir.

Tefsîr-i Râhnümâ'nın düzenlenmesinde takip edilen metod şu şekildedir: Âyetin tamamı, âyetten anlaşılabilirliğinde zikredilmiştir. Buna, âyetin metniyle ilgili olan hadîslerden anlaşılabilirlik da dahil edilmiştir. Tefsirî istinbatlardan hasıl olan konu başlıkları, her âyetin ve her cildin sonunda beyan edilmiştir. Bu tefsir Farsça olarak yazılmış olup, bir grup çalışması niteliğindedir. Cilt sayısı yirmiye ulaşmıştır.

7. Pertevî Ez Kur'ân, Seyyid Mahmud Tâlikânî, Farsça

Bu tefsir, Seyyid Mahmud Tâlikânî (1908 – 1980)'nin eseridir ve Kur'ân'ın tüm âyetlerini kapsamaktadır. Kur'ân'ın başından itibaren, mübarek Nisâ Sûresi'nin yirmi sekizinci âyetine kadar ve Kur'ân'ın otuzuncu cüz'ünün tamamını şâmilidir. Bu

tefsirin belirgin özelliği, yol gösterici ve eğitsel nitelikte oluşudur. Farsça konuşan okurların durumu dikkate alınarak, uygun bir düzyazı şeklinde kaleme alınmıştır. Yazılmasındaki maksat, (insanların) Kur'ân'a dönmeleridir. Bu tefsirin analitik ve nitelendirici/tanımlayıcı bir yöntemi vardır. Tefsirin dikkate şayan noktalarından biri, ilmî meselelere yönelmesi ve bunların Kur'ân ile adaptasyonunu sağlamasıdır. Bu bağlamda, bu tefsiri çağımızın ilmî ve sosyal tefsirleri kategorisinde zikretmek mümkündür. Farsça olarak yazılmış olup, Tahran'da sekiz cilt halinde basılmıştır.

8. Tefsîr-i Nevîn, Muhammed Takî Şerîatî, Farsça

Bu tefsir, Muhammed Takî Şerîatî (1908 – 1988)'nin eseridir. Onun tefsirdeki oryantasyon ve metodu; toplumculuk, Müslümanların dünya hayatına yenilik bahşetmek ve hayatlarında Kur'ân'ı var/hakim kılmaktır. Sûrelerin başlangıcında yer verdiği faydalı ve değerli mukaddimelerden sonra ilgili sûrenin adını, sayısını, tertibini ve âyetlerin nüzul mahallini zikretmiştir. Âyetleri birer birer yazmış, bunların akıcı bir dille tercümelerini beyan etmiş ve muhtasar tefsirlerini de ilave etmiştir. Daha sonra uygunluk (tenasüp) bahsine, âyetlerin nüzül sebeplerine, tefsirlerine ve onlardan alınması gereken mesajlara yönelmiştir. Bu tefsirde çok sayıda lafzî-edebî bahis, tarihî-toplumsal konu ve de ilmî nazariye bulunmaktadır. Bu tefsir, Kur'ân'ın otuzuncu cüz'ünün tefsiridir. İlk kez 1985 yılında, Tahran'da Farsça olarak tek cilt halinde basılmıştır.

9. Mahzenü'l-İrfân, Seyyide Nusret Emîn, Farsça

Bu irfânî tefsir İsfahanlı bir hanımefendi (Bânû-yi İsfehânî) olarak bilinen Seyyide

Nusret Emin (d. 1983)'in bir eseridir. Müellif, âyetleri tefsir ederken Kur'ânî ilimlere ve kelâmî bahislere de yer vermiştir. Bazı konularda da farklı felsefelerin görüşlerinden yararlanmıştır. Ehli Sünnet'in ve İmâmiye Şîası'nın tefsir ve rivayetlerinin yanı sıra, âriflerin sözlerinden de istifade etmiştir. Bu tefsir Farsça olarak on beş cilt halinde yazılmıştır.

10. *Tefsîr-i Nûr, Muhsin Kırâatî, Farsça*

Bu tefsir, Muhsin Kırâatî (d. 1946) aracılığıyla telif edilmiştir. Tefsirin asıl hedefi, Kur'ânî mefhumların, herkesin istifade edebilmesi adına sadeleştirilmesidir. Bundan dolayı tefsir konularını üç bölüm halinde ele almıştır: Tercüme, lügat manalarının teşhisi, ilgili âyetlerin nüzûl sebepleri ve vermek istediği mesajların beyânı. Bu tefsir, Farsça olarak on cilt halinde neşredilmiştir.

11. *El-Furkân Fî Tefsîri'l-Kur'ân Bi'l-Kur'ân ve's-Sünne, Muhammed Sâdıkî Tehrânî, Arapça, Farsça*

Bu tefsirin yazarı *Sadıkî Tehrânî* olarak meşhur olmuş Muhammed Sâdıkî İsfehânî (1927 – 2011)'dir. Onun Kur'ân tefsirindeki metodu; Kur'ân'ın Kur'ân ile tefsiri ve buna sünnetin de ilave edilmesidir. Bu tefsirin analitik, içtihâdî, eğitimsel ve sosyal tefsirler kategorisinde olduğu söylenebilir.

O, tefsirini otuz cilt halinde Arapça olarak yazmıştır. Buna ilave olarak Kur'ân'ın mevzûî tefsirini *Tefsîrü'l-Kur'ânî'l-Mevzûî* adıyla otuz cilt halinde Arapça olarak yazmıştır. *Tercümânü'l-Kur'ân* adıyla Farsça olarak yazdığı beş ciltlik bir tefsiri daha vardır.

12. *Tefsîr-i Keşşâf, Seyyid Muhammed Bâkır Hücceî ve Abdülkerîm Bî-Âzâr Şîrâzî, Farsça*

Bu tefsirin yazarları, Tahran Üniversitesi İlahiyât Fakültesi'nin günümüzdeki üstatlarından olan Seyyid Muhammed Bâkır Hücceî (d. 1933) ve Abdülkerîm Bî-Âzâr Şîrâzî (d. 1945)'dir. *Tefsîr-i Keşşâf*'ta, "sûrelerin aritmetik/sayısal yapıları sahip oldukları" teorisini kabulle, her bir sûre için diyagramlar/şemalar çizilmeye gayret edilmiştir. Daha sonra her bir sûreye mukaddime, hedef ve hâtîme bölümleri yazılmıştır. Netice itibarıyla her sûrenin ve perakende şekilde bulunan âyetlerin muhtevası, söz gelimi bir çerçeve içinde takdim edilmiştir. Bu tefsir, her bir sûrede yer alan âyetlerin, birbirleri arasındaki anlamsal ve kavramsal bağları ispatlamaya çalışmıştır.

"Sûrelerin aritmetik yapısı" teorisine göre müellifler, bir sûrenin belli bir düzendeki âyetlerinin tamamının özel bir amaca matuf olup olmadığı sorusuna cevap aramışlardır. Nitekim *el-Mîzân* tefsirinin müellifi Allâme Tabâtabâî de sûrelerin, salt perakende âyetlerden oluşmadığına, bilakis her bir sûrede bütünleyici bir vahdetin hakim olduğuna ve böylece âyetler arasında bir birlik ve bütünlüğün meydana geldiğine inanmaktadır. Zira *el-Mîzân* tefsirinde de her sûrenin başlangıcında, sûrenin asıl hedefleri açıklanmıştır (Tabâtabâyî, 2018, c. 1, s. 14).

Tefsîr-i Keşşâf'ın birinci cildi, 1987 yılında basılmıştır. Bu tefsir muhtemelen on beş ciltten müteşekkildir.

Değerlendirme ve Sonuç

İranlı âlimlerin hicrî birinci yüzyıldan itibaren tefsir ve hadîse verdikleri önem, Kur'ân ilimlerinde, kırâatte, tefsirde ve

hadîste birçok gelişme kaydedilmesini ve çok sayıda neticeye ulaşılmaması sağlamıştır. Bu çabalar kapsamlılık ve ehemmiyet açısından, İslam kültürünün filizlenme döneminin hatırı sayılır bir bölümünü içermektedir. Verilen bu önemin doğal sonucu da, İslam'ın ilk asırlarında İran'da iki ilmî-coğrafi merkezin (Horasan ve Rey olmak üzere iki asıl merkez; İsfahan ve Fars olmak üzere de iki fer'î merkez) şekillenmesi olmuştur. Buralar, Kur'ân ilimlerinin İran'daki en önemli merkezleri olmuşlardır. Bu arada Horasan, Kur'ân ilimleri alanında âlimler yetiştirilmesi bakımından İran'ın diğer muntakalarna karşı bir üstünlük elde etmişti.

Üzerinde durulması gereken bir diğer nokta şudur: Hicrî birinci ve ikinci yüzyıllarda İran'daki Kur'ân tefsirleri dinî motifli olmayıp, kelâmî bir fırkanın ya da özel bir fikhî mezhebin tesiri altında da değildi. Lâkin ikinci yüzyılın sonlarından ve üçüncü yüzyılın başlarından itibaren Ehli Sünnet ve İmâmîyye Şîa'sı (Caferî mezhepli) müfessirlerinin her biri kendi kelâmî ve fikhî ekollerini esasınca tefsirler yazmışlardır. İran'daki Ehli Sünnet müfessirleri arasında Şâfiî ve Hanefî mezhebinde olanlar, diğer iki mezhepteki müfessirlerden daha fazla önemi haizdirler. Ehli Sünnet müfessirleri de Şîî müfessirler gibi genellikle Rey veya Horasan'daki mekteplere bağlı idiler.

Üçüncü asrın son yıllarında ve dördüncü asrın başlangıcında İranlılar, İran dışında da İslamî ilimler alanında en büyük müfessirler ve fakihler olarak anılıyorlardı. Dördüncü asrın başlangıcıyla birlikte tefsir ilmi de diğer dinî ilimler gibi hızlı bir şekilde gelişti ve zamanının neredeyse zirvesine ulaştı.

Selçuklularla Gazneliler arasında meydana gelen savaşlardan ötürü hicrî beşinci yüzyıldan itibaren, İran ilmî hareketi Horasan

ve ona bağlı diğer bölgelerden, yavaş yavaş İran'ın dışına, bilhassa Şîa'nın Necef-i Eşref gibi önemli merkezlerine intikal etmeye başladı. Bu arada diğer dinî âlimler gibi tefsir âlimleri de İmâm Ali (a.s.)'nin kabrinin yakınlarında ilim tahsili ve tedrisine yönelmeye başladılar. Bu dönemde Şîa'nın tefsir kaynaklarından en önemlisi, Şeyh Tûsî'nin telif ettiği *et-Tibyân* tefsiridir.

Hicrî altıncı asırda İran'da, Ehli Sünnet'in en büyük tefsirleri olarak Fahri Râzî'nin *Tefsîr-i Kebîr*'ine, Zemaşerî'nin *Keşşâf*'ına ve Meybudî'nin *Keşfü'l-Esrâr*'ına işaret edilebilir. Bir yandan da bu yüzyılda, Şîî dünyada da Şeyh Tabersî'nin *Mecme'ü'l-Beyân*'ı ve Ebu'l-Fütûh Râzî'nin *Ravzü'l-Cinân*'ı şekillenmekteydi.

İranlı Ehli Sünnet âlimlerinin yedinci yüzyıl ve sonrasında itibaren yazdıkları tefsirler, önceki yüzyıllara ait tefsirler kadar muhkem değildi. Kadı Beyzâvî'nin *Envârü't-Tenzîl*'i dışında bu dönemdeki tefsirlerin büyük çoğunluğu, ya önceki tefsirlere bir şerh niteliğinde idi ya da Kur'ân'dan yalnızca bir bölümü şâmildi. Nitekim sonraki yüzyıllarda da bilhassa hicrî onuncu yüzyıldan on ikinci yüzyıla kadar İran'daki diğer Ehli Sünnet tefsirleri de Beyzâvî'nin *Envârü't-Tenzîl*'ine şerh niteliğinde yazılmışlardır.

Hicrî on ikinci yüzyıl ve sonrasında, İran'da Ehli Sünnet'in tefsir literatüründeki eserlerine pek rastlanmamaktadır. On dokuzuncu ve yirincinci asırlara hakim olan ve Ortadoğu ülkelerinin çoğunda müşahede edilen materyalist atmosfer, Soğuk Savaş gerginlikleri ve seküler ortamların etkisi, bunun delillerinden bir ya da birkaçı olabilir. Aynı şekilde İslam ülkelerindeki sosyal ve ekonomik şartların, pozitivist ve modernist düşünce ekollerinin/akımlarının etkisiyle değişmesinin de bu meseledeki

katkısı büyüktür. Öyle anlaşılıyor ki, İran'da Ehli Sünnet'in ilmî-dinî havzalarının güçlendirilmesi ve Sünnî muntakalardaki eğitimsel, kültürel ve dinî imgelerin takviye edilmesi, bu eksikliğin telafisinde etkili olabilir. Böylece gelecek yıllarda Kur'ân tefsiri alanında mümtaz âlimlerin yetiştirilmesi sayesinde, değerli Kur'ânî eserlerin telif ve neşrine tekrar şahit olunabilir.

Buna mukabil, İmâmîyye Şîası'nın ilim havzalarında tefsir çabaları/çalışmaları, on ikinci yüzyıl ve sonrasında itibaren de

devam etmiştir. On üçüncü yüzyılda Şîî tefsir külliyâtında, Kur'ân'ın tek bir sûresini şâmil olan monografilere işaret edilebilir. Bunların bir devamı olarak, İranlı Şîî âlimler arasında özellikle hicrî on dördüncü asırda ve on beşinci yüzyılın ilk yıllarında, muteber ve kapsamlı tefsirler yazılmaya devam etmiştir. Bu durum, İran'da dinî maarif alanında yeni bir ilmî kıyamın göstergesi ve dinî bir ihyâ hareketinin başlangıcıdır.

Kaynaklar

- Akâkî Bahşâyîşi, Abdurrahim, (1993). *Tabakât-i Müfessirân-i Şîa*, Kum: İntişârât-ı Nevîd-i İslâm.
- Bâzergân, Mehdî, (1996). *Pâ-be Pâ-yi Vahy*, Tahran: Defter-i Neşr-i Ferhengî.
- Beyzâvî, Nâsiriüddîn Abdullah bin Amr (h. 1410/1990). *Tefsîr-i Beyzâvî*, Beyrut: Müessesetü'l-A'lemî li'l-Matbûât.
- Browne, Edward Granville (1983). *Târîh-i Edebî-yi İran*, Fethullah Müctebâyî tercümesi. Tahran: Neşr-i Morvârid.
- Cevâdî-yi Âmulî, Abdullah (2007). *Tefsîr-i Tesnîm*, Kum: Müessesese-yi Ferhengî-yi İsrâ.
- Corbin, Henry (1975). *En Islam Iranien*. Review by: Earle Wavah. Chicago: The University of Chicago Press.
- Devânî, Ali (2008). *Yâdnâme-i Hezâre-i Şeyh Tûsî*, Tahran: İntişârât-ı Emîr Kebîr.
- Donaldson, D. M. (1933). *The Shiite Religion: A History of Islam in Persia and Iraq*. London: Oxford University Press.
- Durûdî, Musa (1984). *Nohostîn Müfessirân-i Pârsinevîs*, Kum: İntişârât-ı Nûr-i Fâtme.
- Fethullâhî, İbrahim (2011). *Müfredât-ı Kur'ân*, Tahran: İntişârât-ı Eşca'.
- Fethullâhî, İbrahim (2011). *Târîh-i Tefsîr-i Kur'ân-ı Kerîm*, Tahran: İntişârât-ı Üsve.
- Fîrûzâbâdî, Mecdeddîn Muhammed bin Ya'kûb (h. 1403/1983). *Kâmûsü'l-Muhît*, Beyrut: İntişârâtü Dâri'l-Fikr.
- Frye, Richard N. (1984). *Târîh-i İran Ez İslâm Tâ Selâcuke*, Cambridge University Press, Hasan Enûşe tercümesi, Tahran: İntişârât-ı Emîr Kebîr.
- Gibb, Hamilton A. R. (1992). *Berresi-yi Târihî-yi İslâm*, Manuçehr Emîrî tercümesi, Tahran: İntişârât-ı İlmî ve Ferhengî.
- Hacı Halîfe, Mustafa bin Abdullah (h. 1278/1857). *Keşfü'z-Zünûn an Esâmi'l-Kütübi ve'l-Fünûn*, Tahran: İslâmîyye.
- Hoyî, Seyyid Ebu'l-Kâsım (h. 1385/1964). *el-Beyân fi Tefsîri'l-Kur'ân*, Necef: Matbaatü'l-Âdâb.
- Hürremşâhî, Bahâeddîn (1999). *Dânişnâme-i Kur'ân ve Kur'ân Pejûhî*, Tahran: İntişârât-ı Dûstân.
- İbn en-Nedîm, Muhammed bin İshâk (1968). *el-Fihrist*, Tercüme Teceddüd, Tahran: İntişârât-ı Bank-i Bâzergânî.

- İbn en-Nedîm, Muhammed bin İshâk (1972). *el-Fihrist*, Tahran: Çâphâne-yi Mervî.
- İbn Hallikân, Şemseddîn Ahmed bin Muhammed (1986). *Vefeyâtü'l-A'yân*, Kum: Menşûrâtü'r-Rızâ.
- İyâşî, Ebû Nasr Muhammed bin Mes'ûd, (h. 1380/1959). *Tefsîr-i İyâşî*, Tahran: el-Mektebetü'l-İlmiyetü'l-İslâmiyye.
- İyâzî, Seyyid Muhammed Ali (2002). *Seyr-i Tatavvur-i Tefsîr-i Şîa*, Tahran: Kitâb-ı Mübîn.
- İyâzî, Seyyid Muhammed Ali (2009). *el-Müfessirûn Hayâtühüm ve Menhecühüm*, Tahran: Vezâret-i Ferheng ve İrşâd-i İslâmî.
- Kumî Nişâbü'nî, Nizâmeddîn (h. 1416/1996). *Garâibü'l-Kur'ân ve Rağâibü'l-Furkân*, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Kurşî, Seyyid Ali Ekber (1999). *Tefsîrû Ahseni'l-Hadîs*, Tahran: Bünyâd-i Bi'set.
- Kübrâzâde, Tâş (h. 1401/1981). *Miftâhü's-Sa'ade ve Misbâhü's-Seyyade fi Mevzû'âtü'l-Ulûm*, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Mekârim Şîrâzî, Nâsır (1989). *Tefsîr-i Numûne*, Tahran: Dârü'l-Kütübi'l-İslâmiyye.
- Meşhedî, Muhammed Rızâ (1988). *Tefsîrû Kenzi'd-Dakâik ve Bahri'l-Garâib*, Tahran: Vezâret-i Ferheng ve İrşâd-i İslâmî.
- Mihrâbâdî, Mitrâ (2001). *Târîh-i Silsilehâ-yi Mahallî-yi İnan*, Tahran: Dünyâ-yi Kitâb.
- Mutahharî, Murtazâ (1982). *Âşinâyî Bâ Ulûm-i İslâmî*, Tahran: İntişârât-i Sadrâ.
- Mutahharî, Murtazâ (1988). *Hademât-i Mütekâbil-i İslâm ve İnan*, Tahran: İntişârât-i Sadrâ.
- Nevlîmen, Dâvûd (1984). *Me'cemü'l-Müfessirîn min Sadri'l-İslâm hatta'l-Asri'l-Hâzır*, Beyrut: eş-Şakâkiyye.
- Petronovski, İlyaviviç (1972). *İslâm Der İnan*, Kerîm Keşâverz tercümesi. Tahran: İntişârât-ı Peyâm.
- Râzî, Ebu'l-Fütûh (1984). *Ravzû'l-Cinân ve Rûhü'l-Cenân*, Tahran: İntişârât-i İslâmiyye.
- Râzî, Ebu'l-Fütûh (h. 1411/1991). *Tefsîr-i Kebîr*, Tahran: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Sadr Hacı Seyyid Cevâdî, Ahmed (1988). *Dâiretü'l-Maarif-i Teşeyyü'*, Tahran: Bünyâd-i İslâmî-yi Tâhir.
- Sadr, Seyyid Hasan (1991). *Tesîsü's-Şîa*, Tahran: Müessesetü'l-A'lemî.
- Safâ, Zebîhullah (1985). *Târîh-i Edebiyât Der İnan*, Tahran: İntişârât-i Firdevsî.
- Süyûtî, Celâleddîn Abdürrahman (h. 1401/1981). *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Şerîf Lâhîcî, Muhammed bin Ali (1995). *Tefsîr-i Şerîf Lâhîcî*, Muhaddis Ermevî'nin tahkiki, Tahran: Defter-i Neşr-i Dâd.
- Şîrâzî, Ebû İshâk (h. 1401/1981). *Tabakâtü'l-Fukahâ*, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Tabâtabâî, Seyyid Muhammed Hüseyin (h. 1397/1977). *el-Mizân fi Tefsîri'l-Kur'ân*, Tahran: Dârü'l-Kütübi'l-İslâmiyye.
- Taberî, Muhammed bin Cerîr (h. 1400/1980). *Câmi'ü'l-Beyân fi Tefsîri'l-Kur'ân*, Beyrut: Dârü'l-Ma'rife.
- Tabersî, Ebû Ali Fazl bin Hasan (h. 1354/1933). *Mecme'ü'l-Beyân fi Tefsîri'l-Kur'ân*, Kum: Menşûrâtü Mektebeti'n-Necefî.
- Tâlikânî, Seyyid Mahmud (1970). *Pertevî Ez Kur'ân*, Tahran: Şirket-i İntişâr.
- Tehrânî, Şeyh Ağa Bozorg (h. 1405/1985). *ez-Zerî'a ilâ Tesânîfi's-Şîa*, Tahran: İntişârât-i İslâmiyye.
- Tûsî, Ebû Cafer Muhammed bin Hasan (h. 1382/1961). *et-Tibyân fi Tefsîri'l-Kur'ân*, Necef: Matbaatü'n-Nu'mân.
- Wickens, G. M. (1982). *Iranian Studies*. Tayl & Francis.
- Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Cârullah Muhammed bin Amr (h. 1398/1978). *el-Keşşâfî an Hakâyik-i Gavâmizi't-Tenzil*, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-Arabî.
- Zerkelî, Hayreddîn (1989). *el-İ'lâm*, Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melâyîn.

